

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)

Brolsma, M.

Publication date

2015

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Brolsma, M. (2015). *'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

5. Het verraad van de intellectuelen en de verdediging van het humanisme

In 1920 publiceerde uitgeverij Van Loghum Slaterus in Arnhem *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren*. In datzelfde jaar verscheen van deze bundel over de Franse, Duitse, Engelse, Nederlandse en Italiaanse literatuur sinds 1914 ook een Duitse uitgave bij het Ernst Rowohlt Verlag in Berlijn.¹ De auteurs - Dirk Coster, de Britse schrijver Douglas Goldring (1887-1960), de als Fransman opgevoerde Belg Paul Colin (1895-1943), de in Nederland wonende Duitse publicist Friedrich Markus Huebner (1886-1964) en de Italiaanse letterkundige Romano Guarnieri (1883-1955) - hadden elkaar leren kennen in de zomer van 1919. Na vijf jaar van ontberingen en nationale afzondering, was het voor hen allen een verademing en een 'heilzame' ervaring geweest om weer in contact te komen met buitenlandse geestverwanten. Op de eerste kennismaking volgden nieuwe bezoeken, gezamenlijke reizen en voordrachten. In de winter van 1919-1920 hielden de vijf auteurs in de kunsthandel 'In de Coornschuere' in Delft een gemeenschappelijke lezingenreeks over 'De nieuwe Europese literatuur', die als voorstudie diende voor *De nieuwe Europeesche geest*.² Door samen te werken en het publiek in eigen land te informeren over de stand van de literatuur elders in Europa sinds het uitbreken van de oorlog, hoopten zij bij te dragen aan een Europese verzoening en een herstel van de in 1914-1918 verbroken gemeenschap van intellectuelen.

In zijn voorwoord bij de Nederlandse editie benadrukte Coster dat de bundel het levende bewijs was dat 'alle scheiding der geesten' niets anders was dan een 'bittere en misdadige waan'. De 'diepere eenheid der geesten' ging tijdens de oorlogsjaren weliswaar schuil 'onder het rumoer van strijd en leugens', maar was volgens Coster in deze periode in feite feller en krachtiger dan ooit tevoren. De Europeanen die elkaar op leven en dood bestreden, maakten namelijk allen dezelfde zielscrisis door: een 'algemeene geestesverwarring' waarvan ook de neutralen niet verschoond waren gebleven en hen wellicht sterker had geraakt dan zij zichzelf bewust waren. Het 'bittere', maar tevens het 'diepste' internationalisme dat de oorlog had geopenbaard, zo vatte Coster samen, was 'de eenheid in hetzelfde lijden'.³ Ook Huebner, die in 1914 nog bevangen was geweest van de in Duitsland heersende patriottische geestdrift, onderstreepte in zijn inleiding bij *Europas neue Kunst und Dichtung* dat de oorlog, ondanks alle verschrikkingen, een verbindende werking had gehad.⁴ Door de strijd waren de Europeanen zich bewust geworden van de in hen onderhuids aanwezige Europese vaderlandsliefde. Huebner meende dat wanneer de internationale banden opnieuw werden aangehaald en de Europeanen vertrouwd raakten met de geestelijke en artistieke

---

¹ Drie jaar later werd ook een Tsjechische editie uitgegeven, *Nové evropské umění a básnictví* (Praag 1923), met daarin opgenomen een artikel en inleiding van de Tsjechische toneelschrijver Miroslav Rutte (1889-1954). De bijdrage van Huebner was eerder in 1920 in Franse vertaling gepubliceerd als vierdelig essayreeks in het door Colin geredigeerde *L'Art Libre* (in de afleveringen van 1 en 15 januari, 1 februari en 1 maart). Costers bijdrage verscheen eveneens ook in het Frans onder de titel 'Panorama d'une littérature inconnue' in *La Revue Européenne* (1927) 153-168 en 253-263. In 1982 werd Huebners essay opgenomen in: Thomas Anz en Michael Stark ed., *Expressionismus. Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1910-1920* (Stuttgart 1982) 3-13.

² Friedrich Markus Huebner, 'Einführung', in: Huebner, Dirk Coster, Paul Colin, Douglas Goldring en Romano Guarnieri, *Europas neue Kunst und Dichtung* (Berlijn 1920) 7-15, aldaar 11 en 14. De verslagen van de lezingen in Delft werden gepubliceerd in *Het Vaderland* in de maanden december 1919 t/m februari 1920.

³ Dirk Coster, 'Voorwoord', in: Dirk Coster, Paul Colin, F.M. Huebner, Douglas Goldring en Romano Guarnieri, *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren* (Arnhem 1920) 5-12, aldaar 5-6.

⁴ Hubert Roland, *Leben und Werk von Friedrich Markus Huebner (1886-1964). Vom Expressionismus zur Gleichschaltung* (Münster 2009) 81.

ontwikkelingen buiten de eigen landsgrenzen, deze 'im geheimen flutende Verwandschaftsstrom des europäischen Gegenwartsgeistes noch viel breiter und erlösender pulsieren würde'.⁵

Het is dit door Coster en Huebner uitgedrukte verlangen om de in 1914-1918 verbrijzelde geestelijke eenheid van Europa te herstellen en de daarmee onlosmakelijk verbonden bespiegelingen over de taak van de intellectueel, die centraal zullen staan in dit laatste hoofdstuk. Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog en in de jaren erna signaleerden veel schrijvers en filosofen, zoals Paul Valéry in zijn 'La Crise de l'esprit' (1919), Ernst Bloch in *Geist der Utopie* (1918) of Julien Benda (1867-1956) in *La trahison des clercs* (1927), in een diepe crisis van Europa's geest en intelligentsia. Het idee dat een duurzame vrede en de oplossing van Europa's cultuurcrisis moest beginnen met een verzoening van haar intellectuelen, vond in deze periode veel weerklank. De oorlog was immers in belangrijke mate een cultuuroorlog geweest, waarin Duitse, Franse en Britse schrijvers, kunstenaars en geleerden tegenover elkaar hadden gestaan.

Omdat de Eerste Wereldoorlog een totale oorlog was, die van de bevolking een rotsvast vertrouwen in de eenheid van de natie en de bereidheid tot grote offers vereiste, was propaganda van cruciaal belang. Voor intellectuelen leek daarbij een sleutelrol weggelegd. In alle oorlogvoerende landen hadden vooraanstaande wetenschappers en cultuurdragers in artikelen, gedichten of pamfletten de deelname van het eigen land aan de strijd toegejuicht en gerechtvaardigd, al dan niet met de claim te vechten voor het behoud van de 'ware' Europese cultuur of civilisatie. Kunstenaars verwelkomden de oorlog als een verlossing uit de dagelijkse sleur of als een creatieve stimulans. Geestelijke woordvoerders die te oud waren om zelf dienst te nemen, susten hun slechte geweten met hartstochtelijke, patriottische retoriek. Anderen hoopten met een propagandistische bijdrage aan de oorlogsinspanning de kloof tussen het volk en de intellectuelen te overbruggen. Bovendien was het bewieroken van het eigen vaderland, het demoniseren van de vijand of het bejubelen van de oorlog als een heilige strijd, in 1914 een beproefde methode om het sociale prestige in eigen land op te vijzelen. Na 1918 leek daarom niet alleen een internationale verbroedering van de Europese intellectuelen noodzakelijk, maar vroeg ook hun vermeende maatschappelijke verantwoordelijkheid en geestelijke gidsrol om een herbezinning. Door zich - op enkele uitzonderingen na - in 1914 en masse door de oorlogshysterie te laten meevoeren, had de Europese intelligentsia haar onafhankelijkheid opgeofferd en haar culturele en morele roeping verraden ten gunste van het nationalisme, zo vonden veel humanitair idealisten. De oploeiende cultuurcrisis wakkerde deze fundamentele twijfels over de cultureel richtinggevende positie van de intellectueel verder aan. Ook het toenemende politieke engagement van intellectuelen in het interbellum, vaak in dienst van de extremen, gaf aanleiding tot hevige discussies over de invulling van de taak van de Europese intelligentsia als culturele elite. De houding van de schrijvers en geleerden tijdens de wereldoorlog werd daarbij dikwijls als referentiepunt opgevoerd. Zo riep het goedpraten van het gebruik van geweld bij de Russische Revolutie door linkse intellectuelen herinneringen op aan 1914 en fungeerde de steun van rechtse intellectuelen voor het opkomende fascisme eveneens als een nieuw breekpunt voor de Europese culturele elite.

Dat deze Europese dilemma's, veranderende verlangens en conflicterende visies op de vermeende roeping van de intellectueel ook binnen de humanitaire beweging in het neutraal gebleven Nederland de gemoederen beroerden, zal in de volgende paragrafen duidelijk worden. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de veelzijdige inspanningen van Frederik van Eeden tijdens de oorlogsjaren om de nationalistische Duitse, Franse en Britse intellectuelen tot rede te manen en te

---

⁵ Huebner, 'Einführung' 9-10.

verzoenen, op de belangrijkste Europese initiatieven om de intelligentsia na de oorlog te verenigen en op de rol die daarbij weggelegd leek voor jongeren, kunstenaars en intellectuelen uit de neutraal gebleven landen. Daarna komt de missie van Bart de Ligt als voorzitter van de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen aan bod om de revolutie én de intellectuelen, die in zijn ogen door het kapitalisme en de wereldoorlog ernstig waren gecorrumpeerd, te zuiveren. Tot slot wordt opnieuw stilgestaan bij Dirk Coster en *De Stem* en wordt getoond hoe Costers visie op de kunstenaars als pioniers van vernieuwing halverwege de jaren twintig plaatsmaakte voor een hartstochtelijke - maar door zijn talrijke tegenstanders onbegrepen - strijd tegen de jonge Europese dichters en schrijvers die het humanisme in zijn ogen bedreigden. Ook wordt uiteengezet hoe *De Stem*-redacteur vanuit zijn 'Rollandistische' ideaal van de intellectuele neutraliteit, uiteindelijk kwam tot een engagement tegen het engagement. Duidelijk zal worden kortom, dat ook binnen de humanitaire beweging de notie van de intellectuelen als geestelijke voorhoede niet meer vanzelfsprekend was, dat zelfkritiek en reflectie op de eigen houding onontbeerlijk was en dat - zeker na 1930 - het lange tijd dominerende elitaire ideaal van de intellectueel als dé aangewezen wegbereider van een nieuwe cultuur en een menselijker maatschappij, onherroepelijk moest worden bijgesteld.

Buiten en boven het strijdgewoel

Na de eerste schok over het uitbreken van de wereldoorlog, volgde spoedig een tweede schok over het oorlogsenthouiasme van de Duitse, Franse en Britse geestelijke elite. Vooral de 'waan' van de Duitse intellectuelen, die het sterkst door de patriottische roes leken te zijn bedwelmd, was een dominant thema in het Nederlandse publieke debat in de eerste oorlogsmoanden. Verbazing en boosheid heersten er bijvoorbeeld over het goedpraten van het bombardement op de kathedraal van Reims en de verwoesting van Leuven, waarbij de bibliotheek in vlammen opging. Ophef bestond er ook over het ongemeen fel nationalistische antwoord van de Duitse toneelschrijver Gerhart Hauptmann (1862-1946) - die voor de oorlog nog het Pruisische chauvinisme had bekritiseerd - aan de Franse, pacifistische auteur en musicoloog Romain Rolland, die Hauptmann in een open brief had opgeroepen zich te distantiëren van het gewelddadige optreden van Duitse leger in Luik. De grootste verontwaardiging onder Nederlandse publicisten veroorzaakte echter de 'Aufruf an die Kulturwelt' uit september 1914, waarin 93 prominente Duitse schrijvers en geleerden de eendrachtige strijdlust van het Duitse *Kulturvolk* bejubelden en alle schuld voor de oorlog met klem ontkenden.⁶ Bart de Ligt meende bijvoorbeeld dat de 93 ondertekenaars met dit 'bombastisch manifest' bewezen 'dat zij als intellectuelen niet meetelden' en Geertruida Kapteyn-Muysken signaleerde dat in Duitsland vrijwel 'alle artiesten en intellektuelen [...] voor de oorlogshypnose' waren 'bezweken'.⁷ Vooral voor intellectuelen die zelf een Duitse achtergrond hadden, als Clara Wichmann en Herman Wolf, moet de Duitse geestdrift in 1914 bijzonder pijnlijk zijn geweest.⁸ Wolf voelde zich in ieder geval geroepen om vermanende brieven te sturen aan Thomas Mann en Georg Simmel. De 21-jarige filosoof en literatuurcriticus kapittelde Simmel om zijn opvatting van de oorlog als een *Kulturkrieg*. Het idee dat

---

⁶ Tames, *Oorlog voor onze gedachten* 42-43.

⁷ Bart de Ligt, 'Boeken voor "de nieuwe generatie"'. Hugo Ball, Zur Kritik der deutsche Intelligenz', *De Nieuwe Amsterdammer* (23 oktober 1920) 2-3, aldaar 2; G. Kapteyn-Muysken, 'Twee jaren wereld-oorlog', *De Nieuwe Gids* (1916) 380-401, aldaar 388. Vergelijkbare kritiek op de Duitse intellectuelen b.v. in: Truus Kruyt-Hoogerzeil, 'Mede-schuld', *De Samenwerking* (1913-1914) 508-509.

⁸ Ellie Smolenaars, *Passie voor vrijheid. Clara Wichmann (1885-1922)* (Amsterdam 2005) 135.

de Duitse cultuur beter zou zijn dan de Franse en het zonder Franse invloeden kon stellen, was volgens Wolf een idiote misvatting. Na het einde van de oorlog schrapte hij als stil protest tegen de rol van Duitsland in de oorlog de tweede 'n' uit zijn voornaam. Voortaan ging hij niet meer als 'Hermann', maar als 'Herman' door het leven.⁹ Niet alleen met verontwaardiging of met plaatsvervangende schaamte, maar soms ook met enig begrip reageerden de humanitair idealisten op het oorlogsenthouziasme. Havelaar bijvoorbeeld, had immers de patriottische geestdrift van de Duitse en Franse schrijvers en denkers als een uiting van een felle levenskracht geïnterpreteerd, die vanwege de aanmoediging van een grootschalig geweld verwerpelijk was, maar tegelijkertijd - vanwege de intensiteit - toch óók ontzag inboezemde.¹⁰

Dat de blinde oorlogswaan van 1914 sterk de aandacht trok binnen de humanitaire beweging en het verlangen om de Europese gemeenschap van intellectuelen te herstellen er veel weerklank vond, werd zowel ingegeven door het wijdverbreide pacifisme en kosmopolitisme als door het hardnekkig heersende elitebewustzijn. De meeste humanitair idealisten waren ervan overtuigd dat zij deel uitmaakten van een geestelijk richtinggevende elite die bestond uit 'bevrijde' of 'bewuste' persoonlijkheden, of tenminste uit lieden die hard op weg waren dit enigszins vage ideaal te realiseren. Dat juist de intellectuelen in de oorlogvoerende landen een toonaangevende rol opeisten bij de oorlogspropaganda en zich trachtten te onderscheiden met een rabiaat nationalisme in plaats van een pacifistisch humanisme, bewees in de ogen van de aanhangers van de humanitaire beweging dat het hier ging om een dieperliggende crisis van de Europese geest. Immers, de intellectuelen zouden beter dan wie ook het internationale karakter van de cultuur moeten begrijpen en waarderen. Aan hen was de taak om Nietzsches ideaal van de 'goede Europeaan' hoog te houden. Dat uitgerekend zij de met hun maatschappelijke en morele roeping verbonden internationale openheid hadden verruild voor een strijdlustig nationalisme, moest dus wel duiden op een fundamenteel en Europees probleem.

Voor de intellectuelen in de neutrale landen, die niet in de ban waren geraakt van de nationalistische hysterie, leek na 1914 een natuurlijke, bemiddelende rol weggelegd bij het verzoenen van de door de oorlog uit elkaar gedreven Duitse, Franse en Britse geestelijke elites. Veel humanitair idealisten vonden bijvoorbeeld dat de Nederlandse intellectuelen vanwege hun geestelijke onzijdigheid, diepe culturele verwantschap met alle strijdende partijen, 'internationalistisch-nationalisme' of bijzondere brugfunctie tussen Frankrijk en Duitsland, uitermate geschikt waren om hun Duitse, Franse en Britse broeders wakker te schudden uit de nationalistische extase. Deze zelf geformuleerde morele missie kwam, zo benadrukten zij vervolgens steevast, geenszins voort uit een misplaatst Nederlands meerderwaardigheidsgevoel, maar uit de verdediging van universele, pacifistische belangen. Sommige humanitair idealisten benadrukten daarbij dat Nederland, al bleef het land buiten schot, geestelijk medeverantwoordelijk was voor de Europese catastrofe, waaronder het zelf vervolgens ook geestelijk leed.¹¹ Naar analogie van de binnen het humanitair idealisme gangbare opvatting van een wederzijdse afhankelijkheid en samenwerking tussen het volk en de intelligentsia, onderstreepten zij dat Nederland niet 'boven', maar 'naast' de

---

⁹ Op deze eerste correspondentie met Mann zou een duurzame briefwisseling en verschillende bezoeken volgen, in: Paul Scheffer, "'Alles doet mee aan de werkelijkheid.'" Het interbellum van Herman Wolf', *De Groene Amsterdammer* (5 oktober 2011) 30-35, aldaar 31-32.

¹⁰ Havelaar, *Strijdende onzijdigheid* 13 en 16-17.

¹¹ Bijvoorbeeld: Casimir, *Waardige onzijdigheid* 15-16; Truus Kruyt-Hogerzeil, 'Mede-schuld', *De Samenwerking* (1913-1914) 508-509; Havelaar, *Strijdende onzijdigheid* 11 en 20-21.

oorlogvoerende mogendheden stond en dat alle Europese landen op de voor hen meest geëigende wijze mee zouden moeten werken aan hetzelfde doel: een duurzame vrede en verbroedering.

Ook in andere neutrale landen waren dergelijke opvattingen in zwang. Zo hield bijvoorbeeld het Zweedse *Svenska Dagbladet* in 1915 een internationale enquête over de vraag 'Hoe moet men de door de oorlog afgebroken intellectuele samenwerking weer oppakken?'. Enkele maanden eerder hadden Spaanse geleerden en kunstenaars in een manifest in het *Journal de Genève* een klemmend beroep gedaan op de zedelijke en geestelijke eenheid van Europa. In Kopenhagen werd in 1918 door de gevluchte Duitse pacifist Georg Friedrich Nicolai (1874-1964) en de Scandinaviërs Georg Brandes (1842-1927), Ellen Key en Fridtjof Nansen het internationaal-pacifistische tijdschrift *Das Werdende Europa* opgericht.¹² Veruit het meest geliefde trefpunt voor Europese intellectuelen in de jaren 1914-1918 - en voor veel dissidenten ook het meest voor de hand liggende ballingsoord vanwege de ligging en meertaligheid - was echter Zwitserland. Hier ontmoetten Duitse, Oostenrijkse, Franse en Belgische pacifisten als Romain Rolland, Stefan Zweig, René Arcos (1880-1959), Frans Masereel (1889-1972), Leonhard Frank (1882-1961), Andreas Latzko (1876-1943) en Alfred Fried (1864-1921) elkaar én uitgeweken Russische revolutionairen zoals Vladimir Lenin, Leon Trotski en Anatoli Loenatsjarski (1875-1933).

Het verlangen naar een intellectuele eenheid van de Nederlandse humanitair idealisten resulteerde tijdens de wereldoorlog nauwelijks in praktische, organisatorische activiteiten. Een uitzondering hierop vormden de inspanningen van Frederik van Eeden en de oprichting van de Internationale School voor Wijsbegeerte (1916), die streefde naar het bevorderen van de internationale filosofische gedachtenwisseling en naar een herstel van het 'geestelijk eenheidsbesef'. De wens om de nationalistische Europese kunstenaars, schrijvers en geleerden tot bedaren te brengen en te verzoenen, manifesteerde zich hoofdzakelijk op papier. Over de tegenstanders van de wereldoorlog publiceerden de humanitair-idealistische tijdschriften lovende artikelen, boekbesprekingen of portretten. Ook werden soms essays, lezingen of oproepen van buitenlandse vredesactivisten overgenomen. Binnen de humanitaire beweging bestond een sterke waardering voor pacifistische intellectuelen in de neutrale landen, als de Deense schrijver Brandes, de Zweedse pedagoge Key of de Zwitserse theoloog Ragaz. Maar de bewondering ging vooral uit naar de Britten, Fransen en Duitsers die de chauvinistische massahysterie in eigen land hadden getrotseerd. Zoals Geertruida Kapteyn-Muysken het in 1916 formuleerde, leek de oorlog een 'toetssteen [...] voor het weerstands-vermogen van organisaties, individuen en ideeën'.¹³ Zo bestond er een grote belangstelling voor linkse pacifisten in Groot-Brittannië als de filosoof Bertrand Russell, de dichter-filosoof Edward Carpenter, de Ierse toneelschrijver Bernard Shaw en figuren binnen de in 1914 opgericht Union of Democratic Control, als de socialistische journalisten Edmund Morel en Henry Brailsford en de Labour-politici Norman Angell en Ramsay MacDonald. Het waren ook vooral de linkse tegenstanders van de oorlog in het kamp van de Centralen, als Ernst Toller, Gustav Landauer en de Hongaar Andreas Latzko, die binnen de humanitaire beweging de aandacht trokken. Latzko, die zijn ervaringen als luitenant aan het Oostenrijks-Italiaanse front had verwerkt in het bekende anti-oorlogsboek *Menschen im Krieg* (1917), kon bovendien bogen op een bijzondere band met Nederland: hij was bevriend met Wereldbibliotheek-uitgever Nico van Suchtelen (1878-1949),

---

¹² Thomas von Vegesack, *De intellectuelen. Een geschiedenis van het literaire engagement 1898-1968* (Amsterdam 1986) 52.

¹³ Kapteyn-Muysken, 'Twee jaren wereld-oorlog' 388.

met de sociaal-democratische schrijver A.M. de Jong en met Johan Ankersmit van *Het Volk*.¹⁴ Latzko publiceerde in de Nederlandse sociaal-democratische pers de reeks 'Brieven uit een stervend land' over Oostenrijk en bezocht Nederland meerdere malen, voordat hij zich in 1931 met zijn vrouw, een door de revolutie verarmde Georgische prinses, definitief in Amsterdam zou vestigen.¹⁵ Veel minder belangstelling was er bijvoorbeeld voor een figuur als Nicolai, ook al was zijn aanklacht tegen de oorlog, *Die Biologie des Krieges* (1917), in vele talen vertaald en was hij met de door hem opgestelde 'Aufruf an die Europäer' een van de weinigen in Duitsland geweest die geprotesteerd had tegen het nationalistische geleerdenmanifest 'Aufruf an die Kulturwelt' (oktober 1914), dat in Nederland op veel weerstand stuitte.¹⁶

Het was echter de Franse schrijver Romain Rolland die alle intellectuele tegenstanders van de oorlog - ook zijn pacifistische landgenoot Henri Barbusse, de auteur van de in Nederland veelgeprezen anti-oorlogsroman *Le Feu* (1916) - in populariteit overtrof.¹⁷ Rolland was de meest vermaarde en hartstochtelijke bestrijder van het verraad van de Europese intellectuelen in 1914-1918 en werd door pacifisten in heel Europa vereerd als het 'geweten' van hun continent. Mede dankzij zijn vlammende protest tegen de oorlog ontving hij de Nobelprijs voor de Literatuur van 1915. Tegelijkertijd werd hij door tegenstanders in Frankrijk en Duitsland beschuldigd, verguisd en bedreigd. Al in september 1914 had Rolland in het bekende pamflet 'Au-dessus de la mêlée' ('Boven het strijdgewoel') geprotesteerd tegen de nationalistische oorlogshetze en de Europese intellectuelen opgeroepen om hun taak als hoeders van de Europese waarden en cultuur niet te verzaken.¹⁸ Rolland borduurde verder voort op dit uitgangspunt in brieven, essays en oproepen, die in 1915 gebundeld werden in een gelijknamige uitgave. Met het begrip 'boven' verwees hij geenszins naar een zuivere objectiviteit of intellectuele afzijdigheid; waar Rolland de intellectuelen toe opriep was een actief engagement tegen de oorlog.¹⁹ De wereldoorlog zou volgens hem herinnerd worden als een oorlog van intellectuelen. Met hun verraad hadden ze niet alleen de haat verder aangewakkerd en de kans op een compromisvrede verkleind, ze hadden ook de kiem gelegd voor toekomstige nieuwe conflicten. Rolland deed een beroep op de Europese intelligentsia om gehoor te geven aan haar roeping om de Europese volkeren te verbinden, de waarheid te dienen en de in de Verlichting gewortelde humanistische waarden en redelijkheid te verdedigen. In plaats van zich over te geven aan de irrationele patriottische waan of zich te laten leiden door tijdelijke haatgevoelens en politieke belangen, moest zij weer haar taak opnemen als morele gids en proberen om met een protest tegen de oorlog de publieke opinie te beïnvloeden en om misleide jongeren en intellectuelen uit de nationalistische roes te bevrijden. Deze 'Rollandistische' notie van de intellectueel 'Au-dessus de la mêlée' zou een belangrijk moreel referentiepunt blijken voor pacifistische schrijvers, kunstenaars en geleerden in Europa, tijdens de wereldoorlog én in de periode erna.

---

¹⁴ In 1918 verscheen de Nederlandse vertaling: *Menschen in den oorlog*.

¹⁵ Blom, *De vlam van het menselijk denken* 146-149.

¹⁶ Ernst Leonardy, 'Die internationale Debatte um den Pazifismus im Rahmen der Clarté-Bewegung 1919-1921. Beiträge aus Frankreich, Deutschland und Belgien', in: Idem en Hubert Roland ed., *Deutsch-belgische Beziehungen im kulturellen und literarischen Bereich, 1890-1940* (Frankfurt am Main 1999) 155- 189, aldaar 161-162.

¹⁷ J.F. Ankersmit, 'De Duitse geest en de Fransche', *Het Nieuwe Leven* (1919-1920) 68-78; S. Wiardi Beckman, 'Een boek dat wij lezen moeten', *Regeneratie* 12 (1922) 252-253.

¹⁸ Het jaar erop verscheen Rollands pamflet ook in boekvorm: *Au-dessus de la mêlée* (Parijs 1915).

¹⁹ David James Fisher, *Romain Rolland and the politics of intellectual engagement* (Berkely 1988) 42-43.

Frederik van Eeden: van Internationale tribune tot Europeesche statenbond

Het was Rollands vriend, de schrijver-psychiater Frederik van Eeden, die zich in 1914-1918 in Nederland het sterkst zou engageren om de Europese intellectuelen te verbroederen en tot rede te manen.²⁰ Van Eeden kan, met zijn utopisch-socialistische gedachtegoed en zijn Bussumse kolonie Walden, als een van de voormannen van het humanitair idealisme in het fin de siècle worden beschouwd. In zijn geschriften probeerde Van Eeden, die sterk geïnspireerd was door de wijsbegeerte van Friedrich Nietzsche, het socialisme te verbinden met de voorstelling van een door 'dichters-koningen' geleide samenleving. In de jaren voor de oorlog probeerde hij dit laatste ideaal te realiseren door samen met zijn Duitse vriend en collega-schrijver Erich Gutkind een internationale bond te vormen van 'koninklijken van geest', zoals Van Eeden het - niet gehinderd door enige bescheidenheid - zelf formuleerde.²¹ Uiteindelijk werd in het voorjaar van 1914 de Forte Kreis of *Blut-Bund* opgericht. Van Eeden, Gutkind en de overige leden - Gustav Landauer, Martin Buber, Walther Rathenau, de Duits-Oostenrijkse dichter Theodor Däubler (1876-1934), de Pruisische *Regering*srat Florens Rang (1864-1924), de Nederlandse sinoloog Henri Borel en de Zweedse psychiater Poul Bjerre (1876-1964) - kwamen voor het eerst bijeen in juni 1914 in Potsdam. Dit zou meteen ook de laatste samenkomst zijn, want na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, een ruime maand later, ging de bond in ruzie uiteen.

Van Eeden was diep geschokt door de 'patriottische roes' die de meeste van zijn Duitse geestverwanten plotseling had overweldigd. Rathenau had zich aan het hoofd gesteld van de Kriegs-Rohstoff-Abteilung van het Oorlogsministerie en verdedigde de oorlog als een strijd om het bestaan voor het Keizerrijk. Rang nam als vrijwilliger dienst in het keizerlijke leger en berichtte Van Eeden per brief krijgslustig: 'Ich bin mobil gemacht, hurrah!'. Het meest ontgoocheld was Van Eeden echter door de reactie van zijn oude kameraad Gutkind, die hem vroeg de oorlog te begrijpen als een heilige strijd tussen het 'materialistische' Groot-Brittannië en het 'geestelijke' Duitsland.²² Terwijl in het najaar van 1914 de Forte Kreis uiteenviel, haalde Van Eeden zijn vriendschapsband aan met Romain Rolland - met wie hij al langer correspondeerde en die enkele maanden eerder nog vriendelijk bedankt had voor deelname aan de Forte Kreis.²³ Met Rollands open brief aan Hauptman en zijn appel aan de Europese intellectuelen om positie te kiezen 'boven het strijdgewoel', was Van Eeden buitengewoon ingenomen.²⁴

Vermoedelijk dankzij de bemiddeling van Frederik van Eeden, werd Rollands oproep aan Gerhart Hauptmann half september overgenomen in het links-liberale weekblad *De Amsterdammer*, waaraan hij zelf verbonden was als letterkundig redacteur.²⁵ Rollands brief was 'nobel', maar het

---

²⁰ Over Frederik van Eeden tijdens de Eerste Wereldoorlog ook: Marjet Brolsma, 'Frederik van Eeden. Zelfbenoemde vredesapostel', in: Frits Boterman, Arnold Labrie en Willem Melching ed., *Na de catastrofe. De Eerste Wereldoorlog en de zoektocht naar een nieuw Europa* (Amsterdam 2014) 213-225.

²¹ Over dit onderwerp: Fenneken van Doesum, *Koninklijken van geest. De vriendschap tussen Frederik van Eeden en Erich Gutkind* (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2006).

²² Fontijn, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901* 361-365. Over de Forte Kreis ook: Jan Fontijn, 'Een bond van genieën om de wereld te redden', *Hollands Maandblad. Tijdschrift voor literatuur en politiek* 259 (1991) 4-15.

²³ In het na Rollands dood uitgegeven *Journal des années de guerre 1914-1918* (Parijs 1952) 163-171, werd een gedeelte van de briefwisseling tussen Van Eeden en Rang afgedrukt omdat Rangs houding exemplarisch zou zijn voor de hysterie die Duitsland in 1914 had getroffen en Van Eeden met zijn brieven liet blijken dat hij een 'vrije geest' was.

²⁴ Fontijn, *Trots verbrijzeld* 370.

²⁵ 'Een brief van Romain Rolland', *De Amsterdammer* (13 september 1914) 3.

‘militaristische’ antwoord van Hauptmann wekte grote ergernis, omdat hij - zo schreef een anonieme auteur, waarachter hoogstwaarschijnlijk Van Eeden schuilging - weigerde om ‘de “cultuur”-scheiding’ te erkennen, die Rolland en met hem de hele beschaafde wereld signaleerde ‘tusschen het groote Deutsche volk en de militaire overheersching, waaraan het zich te zeer blindelings heeft overgegeven’.²⁶ Begin september, ruim twee weken voordat Rollands ‘Au-dessus de la mêlée’ in het *Journal de Genève* verscheen, had Van Eeden ook al zelf de patriottische roes van de Duitse intellectuelen openlijk aan de kaak gesteld, in een oproep in *De Amsterdammer*. In deze, niet ondertekende, ‘Offener Brief an unsere deutschen Freunde’ fulmineerde hij vooral tegen de huichelachtige ‘Entschuldigungs-campagne’ waarmee zij de Duitse inval in het neutrale België probeerden te rechtvaardigen. De brief opende met het Schiller-citaat: ‘Jedoch der schrecklichste der Schrecken, das ist der Mensch in seinem Wahn’, waarmee de grote Duitse schrijver ruim honderd jaar eerder het gewelddadige, blinde fanatisme van de Jacobijnen tijdens de Franse Revolutie had veroordeeld. Het onrecht dat het Duitse leger in 1914 de Belgen had aangedaan, zo voorspelde Van Eeden, ‘bringen Sie trotz tausend Spizfindigkeiten nie ins Reine mit Ihrem bessern Gewissen, sobald sich das wieder hören lässt.’ Op schoolmeestertoon vervolgde hij: ‘Unsere lieben guten deutschen Freunde, wir weinen um das wundervolle Löwen, wir weinen um die Belgier, aber wir weinen noch mehr um Sie.’²⁷ Van Eedens open brief, die door verschillende Duitse kranten werd overgenomen, was het startsignaal voor een heetgebakerde internationale discussie.²⁸ De redactie van *De Amsterdammer* ontving naar eigen zeggen een ‘Flut’ van kaarten en brieven uit Duitsland. Sommige van deze Duitse reacties waren vriendelijk van toon, maar de meeste brieven stonden vol met vijandelijkheden. In twee artikelen werden de reacties samengevat en de briefschrijvers van repliek gediend. *De Amsterdammer* concludeerde teleurgesteld dat het leek alsof er in Duitsland geen individualiteit meer bestond. ‘Professoren, weltberühmte Künstler, Geschäftsleute, Idealisten und Materialisten’ van wie men toch beter mocht verwachten, waren volgens het weekblad door de nationalistische waan bevangen.²⁹ Inmiddels had Van Eeden, vermoedelijk vooral om de schijn van partijdigheid te vermijden, ook een vermanende open brief aan de Britse intellectuelen gericht, waarin hij protesteerde tegen het opleggen van Nederlandse schepen en de ‘onrechtvaardige’ en ‘onverstandige’ kritiek op de strikte Nederlandse neutraliteit. In plaats van als een ‘nation of shopkeepers’ commercieel profijt te halen uit de oorlog ten koste van kleine naties, moest Groot-Brittannië de grote principes, waarvoor het beweerde ten strijde te zijn getrokken, daadwerkelijk hoog in het vaandel houden.³⁰

---

²⁶ ‘Romain Rolland en Hauptmann’, *De Amsterdammer* (20 september 1914) 2.

²⁷ ‘Offener Brief an unsere deutsche Freunde’, *De Amsterdammer* (6 september 1914) 1.

²⁸ De open brief werd bijvoorbeeld overgenomen door het *Chemnitzer Tageblatt*. De *Hamburger Nachrichten* en de *Berliner Zeitung* berichtten er zeer kritisch over. Over Van Eedens ‘Offener Brief’ en de reacties uit Duitsland: Marjet Brolsma, ‘Op den uitkijk tegen de Duitse indringing’, *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918* 6 (Soesterberg 2004) 113-315, aldaar 171-178 en 227-228 en idem, ‘Pennenoorlog op neutrale bodem’, *De Groene Amsterdammer* (7 augustus 2004) 42-45.

²⁹ ‘Deutsche Antworten’, *De Amsterdammer* (4 oktober 1914) 1 en ‘Deutsche Antworten II’, *De Amsterdammer* (11 oktober 1914) 1.

³⁰ ‘Open letter to our friends in England’, *De Amsterdammer* (20 september 1914) 1. Ook op deze open brief kwamen reacties die in de volgende weken in *De Amsterdammer* werden gepubliceerd. In een repliek op een van deze reacties wordt vermeld dat de auteur van de brief aan de Duitse en de Engelse ‘vrienden’ één en dezelfde persoon is: ‘English reply to our open letter to our friends in England’, *De Amsterdammer* (8 november 1914) 1.

Om nog iets te bewaren van de internationale openheid en de transnationale gedachtenwisseling van het Europese intellectuelen, die in augustus 1914 zo plotsklaps verdampten, introduceerde Van Eeden in december van dat jaar de nieuwe rubriek de 'Internationale tribune'. Dankzij zijn grote netwerk en nijvere correspondentie zouden in de daaropvolgende jaren meer dan veertig buitenlandse schrijvers en geleerden in *De Amsterdammer* reflecteren op de wereldoorlog.³¹ Sigmund Freud probeerde bijvoorbeeld in zijn bijdrage aan de 'Internationale tribune' de collectieve oorlogshysterie in Duitsland te verklaren aan de hand van zijn theorie van de psychoanalyse.³² En Romain Rolland riep in een open brief aan Van Eeden de 'vrije zielen' van Europa op zich te verenigen en te verweren tegen de blinde, nationalistische hartstochten. Niet de egoïstische belangen van de nationale staten, maar de belangen van de gehele menselijke beschaving moesten worden gediend. Rolland hoopte dat Nederland, dat tussen de grote mogendheden altijd haar politieke en morele onafhankelijk had kunnen bewaren, 'le cœur de l'Europe idéale' zou kunnen worden: een brandpunt waarin alle verlangens naar het herstel van Europa konden samenvloeien. Ook verwees hij kort naar het uiterst vijandige antwoord op Van Eedens 'Offener Brief' van de Berlijnse hoogleraar filosofie Adolf Lasson (1832-1917) - die beweerd had: 'Holland ist ein blosses Anhängsel von Deutschland'. Volgens Rolland was deze reactie een typisch product van de in Duitsland heersende, cynische machtscultuur.³³ Norman Angell probeerde in zijn artikel voor Van Eedens rubriek enkele hardnekkige misvattingen over zijn bekende boek *The Great illusion* (1910) uit te weg te ruimen. Hij had nooit beweerd dat oorlog onmogelijk was, maar slechts duidelijk willen maken dat Europa moreel en materieel niets te winnen had bij het militarisme of een gewapend conflict. Na het sluiten van de vrede, moest er zo spoedig mogelijk een alliantie worden gevormd van alle Europese staten, want, zo verklaarde Angell, dit was de beste manier om een nieuwe oorlog in de toekomst te vermijden.³⁴

Hoewel Van Eeden vooral tegenstanders van de oorlog in de 'Internationale tribune' aan het woord liet, was er ook plaats voor nationalistische geluiden. Zo probeerde de Duitse schrijver Jakob Wassermann (1873-1934) de beschuldigingen over het brute optreden van het Duitse leger in België te ontkrachten en hield de Franse schrijver en leider van de *Ligue des patriotes* Maurice Barrès een onverbloemde lofzang op de superieure Franse beschaving, die de directe erfgenaam zou zijn van

---

³¹ In de periode december 1914 tot juli 1922 (toen Van Eedens als redacteur bij *De Amsterdammer* vertrok) zijn dit uit Frankrijk: Romain Rolland, Emile Boutroux, René Ghil, Maurice Barrès, Henry Asselin en Georges Genil Perrin. Uit Duitsland: Waldemar Voigt, Gustav Landauer, Otto Borngräber, Walther Schücking, Hélène Stöcker, Edward Stilgebauer, Hermann Fernau, Wolfgang Breithaupt, Adolf Friedemann, Maximilian Harden, August Müller, Paul Hirsch, F.W. Foerster, Eduard Bernstein, Ignaz Jastrow en Hellmut von Gerlach. Uit Oostenrijk: Jakob Wassermann, Sigmund Freud, Alfred Hermann Fried en Stefan Zweig. Uit Groot-Brittannië: Oliver Lodge, Israel Zangwill, Havelock Ellis, John Galsworthy, Norman Angell, Bernard Shaw (Iers), Anthony Hope, Robert Cecil, W. Hickson en E.J. Dillon (Iers). Uit België: Louis Piérard en Camile Huysmans. Uit Zweden: Poul Bjerre. Uit Finland: Yrjö Hirn. En uit de Verenigde Staten: Upton Sinclair en John H. Wigmore.

³² Sigmund Freud, 'Internationale tribune. Prof. Sigmund Freud', *De Amsterdammer* (17 januari 1915) 3.

³³ 'Internationale tribune. Lettre de Romain Rolland á Frederik van Eeden', *De Amsterdammer* (24 januari 1915) 2. Rolland liet de brief aan Van Eeden ook afdrukken in de bundel *Au-dessus de la Mêlée* 109-113. Adolf Lasson werd overigens voor zijn vijandige brief aan het adres van de neutrale Nederlanders ook berispt door de Berliner Akademie der Wissenschaften. In een verklaring die ondertekend werd door 41 geleerden - onder wie Einstein - nam de Akademie afstand van de voor Nederland 'beledigende' brief. In: 'Spreekzaal: de minachtende brieven van den Duitschen prof. over Nederland', *De Amsterdammer* (1 november 1914) 9. De brief van Lasson: 'Ingezonden: verehrter Herr und Freund', *De Amsterdammer* (11 oktober 1914) 7.

³⁴ Norman Angell, 'Internationale tribune. War and human power', *De Amsterdammer* (11 april 1915) 2-3.

het antieke Rome en Athene.³⁵ Voor zijn glorieuze vaderland zag Barrès dan ook een opvoedkundige taak weggelegd in de wereld.³⁶ Binnen én buiten Nederland wekte de 'Internationale tribune' de belangstelling: *De Amsterdammer* ontving bijvoorbeeld verzoeken om stukken uit te wisselen met de in Bern uitgegeven *Internationale Rundschau* en de door Alfred Fried geredigeerde *Die Friedens-Warte*.³⁷

Ook buiten de kolommen van *De Amsterdammer* spande Van Eeden zich op allerlei manieren in om de nationalistische waan te ontzenuwen. Zo schreef hij inleidingen voor de Nederlandse uitgaven van de Duitse anti-oorlogsboeken *J'Accuse* en *Gerade weil ich Deutcher bin* van Richard Grelling (1853-1929) en Hermann Fernau (1883-?) en probeerde hij in de lezingenserie 'Bij 't licht van de oorlogsvlam' de oorlog filosofisch te duiden als potentiële bron van een synthese tussen intuïtie en intellect en daarmee als een voorbode van een geregenereerde cultuur en een nieuwe harmonie. Samen met andere Nederlandse aanhangers van de door Lady Victoria Welby (1837-1912) ontworpen taalleer 'Significa' - zoals de schrijver Jacob Israël de Haan (1881-1924) en de wiskundigen Bertus Brouwer (1881-1966) en Gerrit Mannoury (1867-1956) - was hij in de beginfase betrokken bij de oprichting van de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort. Toen dit - vanwege onenigheid tussen Brouwer en enkele andere oprichters - echter spaak liep, richtte deze groep een concurrerend 'Internationaal Instituut voor Wijsbegeerte' op, dat overigens slechts in naam 'internationaal was': de beoogde buitenlandse deelnemers lieten het een voor een afweten.³⁸ Eind december 1916 begaf Van Eeden zich, samen met zijn Zweedse vriend, de houtindustriële en liberale politicus Hjalmar Wijk (1877-1965), zelfs op een geheime vredesmissie in opdracht van het *International Committee for Immediate Mediation* in Kopenhagen. Wijk reisde naar Parijs en Van Eeden stak - met knikkende knieën vanwege de duikboten - het kanaal over voor een onderhoud met David Lloyd George (1863-1945) in Londen. Hij had een indringend gesprek van een uur met de kersverse *Prime Minister*, maar vrede kwam er niet.³⁹

Meer internationale steun kreeg het 'Comité De Europeesche Statenbond'.⁴⁰ De drijvende kracht achter dit vredesinitiatief was Van Eedens oude vriend en medebewoner van Walden, Nico van Suchtelen. In september 1914 had Van Suchtelen in een oproep in het *Algemeen Handelsblad* een statenbond als 'Het eenige redmiddel' voor Europa aanbevolen.⁴¹ In het comité, dat een maand later werd opgericht en dat gemodelleerd was naar de 'League for European Unity' van de Brits-Duitse filantroop Maximilian Waechter (1837-1924), namen behalve hij en Van Eeden, ook Gerard

---

³⁵ Jakob Wassermann, 'Internationale tribune. An Dokter Frederik van Eeden in Bussum, Holland', *De Amsterdammer* (20 december 1914) 2-3.

³⁶ Maurice Barrès, 'Internationale tribune. L'âme de la France', *De Amsterdammer* (26 december 1915) 2.

³⁷ Fontijn, *Trots verbrijzeld* 393.

³⁸ Ibidem 373-376 en 408-411. Over de ophef die de uitgave van *J'Accuse* veroorzaakte in Nederland en in Duitsland (onder andere omdat de Franse propagandadiensten grote oplagen van het boek onder Duitse soldaten aan het front verspreidden): Tames, *Oorlog voor onze gedachten* 84-86.

³⁹ Fontijn, *Trots verbrijzeld* 437-443.

⁴⁰ Over het Comité de Europeesche statenbond: Blom, *De vlam van het menselijk denken* 92-92; Tames, *Oorlog voor onze gedachten* 47-48; H. Ch. G. J. van der Mandere, 'De pacifist Nico van Suchtelen', in: Victor van Vriesland ed., *Het werk en de mens Nico van Suchtelen* (Amsterdam en Antwerpen 1948) 75-84, aldaar 79-82 en Hein.A.M. Klemann, 'Gedanken zur europäischen Integration in den Niederlanden während des Interbellums', in: Jac Bosmans ed., *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Münster 1996) 79-99, aldaar 81-84.

⁴¹ Nico van Suchtelen, 'Het eenige redmiddel. Een Europeesche statenbond', *Algemeen Handelsblad* (16-09-1914) 5-6. Een maand eerder had Van Suchtelen in een brief aan koningin Wilhelmina - die onbeantwoord bleef - ook al aangedrongen op een Europese samenwerking.

Heymans, Aletta Jacobs (1854-1929) en de jonkheer Benjamin de Jong van Beek en Donk (1881-1948) zitting.⁴² Een groot aantal bekende figuren uit het Nederlandse culturele leven, onder wie Rommert Casimir, Emilie Knappert, Philipp Kohnstamm (1875-1951) en de schrijvers Marcellus Emants (1848-1923) en Annie Salomons (1885-1980), sloot zich aan.⁴³ Met lezingen en in vele talen vertaalde brochures als *Aan de burgers der oorlogvoerende staten* (Heymans, 1914) of *Europa eendrachtig* (Van Suchtelen, 1915) probeerde het comité om 'de grote massa te doordringen' van het belang van een zedelijke, economische en politieke aaneensluiting van Europa.⁴⁴

Voor de intelligentsia leek hierbij een speciale propagandistische taak weggelegd. Volgens Van Suchtelen moest zij de 'waarheid' dat een Europese statenbond het enige redmiddel was, 'prediken zonder ophouden.'⁴⁵ Het verzamelen van adhesiebetuigingen van buitenlandse intellectuelen lijkt dan ook een doel op zich te zijn geweest. Romain Rolland, Sigmund Freud, Maria Montessori, Friedrich Wilhelm Foerster (1869-1966), de Duitse econoom Lujo Brentano (1844-1931), de scheidsrechter van het hof van arbitrage Heinrich Lammasch (1853-1920) en vele anderen betuigden hun instemming met het steven naar een Europeesche statenbond.⁴⁶ Een van de eerste projecten van het comité was bovendien een 'petitie van het intellect', die ter ondertekening werd verstuurd naar tientallen buitenlandse schrijvers en geleerden, maar die vermoedelijk nooit is gepubliceerd of aan de 'Staatshoofden, Regeeringen en Volksvertegenwoordigers van Europa' aan wie het gericht was, is aangeboden. In april 1915 had Nico van Suchtelen op deze oproep om in naam van de 'redelijkheid' en de 'menschelijkheid' te vergeten 'wat u verdeeld en gescheiden hield', al bijna tachtig positieve reacties uit binnen- en buitenland ontvangen, onder anderen van Freud, Foerster, Einstein, Key, Berlage, Louis Couperus (1863-1923) en Jan Toorop (1858-1928).⁴⁷ De meeste weerklank vond de petitie in de neutrale landen. Dat Van Suchtelens initiatief in de oorlogvoerende landen voornamelijk wrevel opriep, ondervond de natuurkundige Hendrik Lorentz (1853-1928), die vanwege zijn bemiddelingspogingen voor de oproep in de internationale wetenschappelijke wereld heel wat 'heetgebakerde afwijzingen' van gerenommeerde Franse en Duitse collega's moest incasseren.⁴⁸ In de laatste oorlogsjaren was het comité nauwelijks nog actief. Door de deelname van de Verenigde Staten aan de oorlog in 1917, moest het visioen van een verenigd Europa wijken voor het verlangen naar een wereldwijde Volkenbond.⁴⁹

Van Eeden had inmiddels zijn interesse verlegd naar het spiritisme. In 1918 meende hij zich, aangemoedigd door de geesten van de vermoorde Franse socialist Jean Jaurès en de schrijvers Lev Tolstoj en Victor Hugo (1802-1885), voor de laatste maal te moeten inzetten voor een omvangrijk vredes- en verzoeningsproject. Samen met de architect Jaap London (1872-1953) - in wiens huis de spiritistische seances plaatsvonden - maakte hij een ontwerp voor de bouw van een 'lichtstad' rond

---

⁴² Carl Pegg, *Evolution of the European Idea, 1914-1932* (Chapel Hill en Londen 1983) 9.

⁴³ Brochure *De toekomst van Europa* (1914) 3-4, in archief 'Stukken betreffende de aandachtsgebieden van Frederik van Eeden', Bijzondere collecties UBA, Documenten m.b.t. het Comité der Europeesche Statenbond.

⁴⁴ Ibidem 1.

⁴⁵ Nico van Suchtelen, *Het eenige redmiddel* (Amsterdam 1914).

⁴⁶ Blom, *De vlam van het menselijk denken* 93 en *De toekomst van Europa* 4.

⁴⁷ W.L. van der Linden, *The international peace movement during the First World War. In and around the Dutch Anti-War Council 1914-1919, its international mediatory work for a speedy peace, and its international Central Organisation for a Durable Peace* (Almere 2006) 50-51.

⁴⁸ W. Otterspeer en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Wetenschap en wereldvrede. De Koninklijke Akademie van Wetenschappen en het herstel van de internationale wetenschap in het interbellum* (Amsterdam 1997) 67-71.

⁴⁹ Brief van Van Suchtelen van 10 december 1918, in: archief 'Stukken betreffende de aandachtsgebieden van Frederik van Eeden', Documenten m.b.t. het Comité der Europeesche Statenbond.

een 'tempel der broederschap'. Ondanks intensieve propaganda en verwoede pogingen om de Amerikaanse president Wilson van de plannen te overtuigen, bleef de Lichtstad net als de Europeesche Statenbond een dode letter.⁵⁰ Van Eedens goede bedoelingen om de Europese intelligentsia tot rede te manen, werden bovendien dikwijls geïnterpreteerd als anti-Duitse agitatie. Een verwijt dat ook Romain Rolland in eigen land naar zijn hoofd geslingerd kreeg en dat in het neutrale Nederland, waarin niet alleen de politiek maar ook de pers - op enkele uitzonderingen na - zich tot het uiterste inspande om een strikte onpartijdigheid te handhaven, gold als verwerpelijk én riskant.⁵¹ In 1920 oordeelde het liberale maandblad *De Tijdspiegel* vernietigend: 'deze man heeft zich tijdens den oorlog zóó weinig "au dessus de la mêlée" getoond, dat hij zijn crediet als onafhankelijke geest voor goed heeft verloren.'⁵² Van Eeden vond in 1921 soelaas in de heilige rooms-katholieke moederkerk. In het door hem zo hevig verlangde gevoel van universele verbondenheid, leek uiteindelijk het katholicisme het beste te kunnen voorzien.

Jongeren, kunstenaars en neutralen en het verenigen van de intellectuelen in vreedstijd

Na de wapenstilstand van 11 november 1918 leken de kansen gekeerd. Was het verzoenen van Europa's geestelijke elite tijdens de oorlogsjaren vooral vechten tegen de bierkaai geweest, zoals Van Eeden had ondervonden, nu leek het langverwachte moment te zijn aangebroken om de internationale contacten weer op te pakken en op deze manier bij te dragen aan de genezing van Europa's 'zieke' cultuur en een bestendige vrede. Drie groepen intellectuelen konden daarbij, in de ogen van veel tijdgenoten, een voortrekkersrol vervullen: jongeren, kunstenaars en - wederom - de neutralen. In *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren*, de bundel waaraan Coster en Huebner in 1920 hadden meegewerkt, werd bijvoorbeeld vooral aan de jongste generatie dichters en schrijvers een verbindende kracht toegedicht. Dat de kunstenaars veel beter dan de staatslieden of grote ondernemers in staat waren om de bewustwording van het Europese eenheidsgevoel te bespoedigen, kwam, zo legde Huebner in zijn voorwoord uit, omdat de verhouding tussen de kunst en letterkunde en de directe werkelijkheid nog nooit zo innig was geweest als in de eigen tijd. Alleen een nauw verbond tussen geest en daad kon Europa redden.⁵³ Voor de neutrale, Nederlandse intellectuelen was daarbij volgens hem, vanwege de gunstige ligging van hun vaderland tussen Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië, de bijzondere taak weggelegd om de cultuur van Oost en West te verbinden en om - net als de Zwitsers - de kunstenaars, dichters en denkers in de elkaar vijandige landen te herenigen.⁵⁴

Coster wees in zijn bijdrage aan de bundel op de onpartijdige berichtgeving, waardoor de cultuurdragers in de neutrale landen als Nederland het beste begrepen dat de 'laaghartigheid en leugens' waarin 'het bloedig bedrijf' zich hulde, nog walgelijker en verderfelijker waren dan 'de blinde dierlijkheid van de systematische moord' die de oorlog had geopenbaard. Dat ook in Nederland, zij het op een veel kalmere wijze, zich hetzelfde vernieuwingsproces voltrok als in de landen die wel aan de massaslachting in de loopgraven hadden deelgenomen, was volgens hem

---

⁵⁰ Over het Lichtstad-project: Van Eeden, *Het godshuis in de lichtstad* (Amsterdam 1921); Fontijn, *Trots verbrijzeld* 457-464.

⁵¹ Marcel Broersma, 'Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2 (1999) 41-68, aldaar 47-48.

⁵² 'Menschen en boeken I. Clarté', *De Tijdspiegel* (1920) 35-39, aldaar 38.

⁵³ Huebner, 'Einführung' 7-8.

⁵⁴ Huebner, 'Einführung' 11-12.

bovendien het beste bewijs van de 'geheimzinnige en overmachtige eenheid van den internationale geest'.⁵⁵

Waarom werd in de naoorlogse periode de hoop vooral gevestigd op de jeugd, de kunstenaars en de neutralen? Dat tijdgenoten zich wendden tot de jongeren, werd direct ingegeven door het falen van de ouderen. Het was in 1914-1918 immers de generatie van de vaders geweest die de generatie van de zonen naar de loopgraven had gestuurd. Op allerlei terreinen ontptopten jongeren zich als de boodschappers van het nieuwe en als de leiders van de revolte tegen de bestaande orde en de 'verouderde' tradities. Ook in Nederland deden zich spanningen voor tussen de generaties in de blauwe en rode jeugdbeweging, die sterk waren gegrepen door het naoorlogse humanitair idealisme.⁵⁶ Aan de andere kant: vaak ook werden de jongeren in de gedachte dat zij het voortouw moesten nemen bij de vernieuwing en verzoening bevestigd door de oudere intellectuelen, zoals Romain Rolland of de dertigers Clara Wichmann en Dirk Coster.⁵⁷

In Nederland waren vooral in de Praktisch-Idealisten Associatie gevoelens van verwantschap met buitenlandse leeftijdsgenoten of het idee deel te hebben aan een internationale vernieuwings- en verzoeningsbeweging van de jeugd wijdverbreid. Het aanknopen van contacten met gelijkgestemde idealistische jongeren in het buitenland lijkt voor de PIA dan ook een doel op zich te zijn geweest; de organisatie onderhield banden met de Britse 'Guild of Citizens of Tomorrow', de Oostenrijkse afdeling van de 'Weltjugendliga', de Duitse 'Gesinnungspfadfinderei' en de 'Freie Jugendbewegung'. Op de zomerkampen waren ook altijd buitenlandse gasten aanwezig; in 1923 voor het eerst 'eindelijk ook een paar franschen'.⁵⁸ *Regeneratie* riep de 'pianeezen' op om zelf ook kampen van geestverwante jeugdverenigingen in het buitenland te bezoeken: 'Niet ter wille van een interessant vacantiereisje, maar omdat speciaal wij hollanders, als klein volk tusschen groote mogendheden *geroepen* zijn, de zoo welkome brug te vormen tussen elkaar vreemde en zelfs vijandig staande volken'.⁵⁹ Samen met de 'Lique Théosophique de rapprochement franco-allemand', de 'Weltjugendliga' en de Britse 'No More War Society' organiseerde de PIA in de zomer van 1924 een 'internationale vriendschapsweek' in de buurt van Parijs, met 'vegetarisch eten, anti-alkoholische dranken' en voordrachten van onder anderen Georges Duhamel (1884-1966). Op deze manier hoopte men om tien jaar na het begin van de oorlog 'de gemeenschappelijke wil tot vrede' te vergroten.⁶⁰ In eigen land werd vaak samengewerkt met de Jeugdstrijders voor Volkenbond en Vrede en de in 1924 uit de vrijzinnig christelijke jeugdbeweging voortgekomen Jongeren Vredes Actie, die was aangesloten bij de World Federation of Youth for Peace.⁶¹ Tot slot vormde de PIA afdelingen in het buitenland, die vanaf 1925 met enige trots werden genoemd in *Regeneratie*, maar

---

⁵⁵ Dirk Coster, 'De ontwikkeling der moderne Nederlandsche litteratuur', in: Dirk Coster, Paul Colin, F.M. Huebner, Douglas Goldring en Romano Guarnieri, *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren* (Arnhem 1920) 15-70, aldaar 16, 53-54 en 62.

⁵⁶ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd* 364 en 372.

⁵⁷ Leonardy 'Die international Debatte um den Pazifismus im Rahmen der Clarté-Bewegung' 157; Clara Wichmann, 'De studenten en de komende tijd', *De Nieuwe Amsterdammer* (6 september 1919) 1; Dirk Coster, *Nieuwe geluiden. Een keuze uit de poëzie van na den oorlog (1918-1923)* (Arnhem 1924) VI.

⁵⁸ Piet van Hoboken, 'Aan mijn medewerkers die niet naar het kamp gingen', *Regeneratie* (1920) 259-278; P.D.F., 'Het P.I.A.-kamp', *Regeneratie* (1922) 219-231; P.D.F., 'Het vierde P.I.A.-kamp', *Regeneratie* (1923) 328-331; Jan Abbas en Annie de Groot, 'Het lustrumkamp', *Regeneratie* (1924) 252-255; idem, 'Het lustrumkamp. Vervolg', *Regeneratie* (1924) 291-301; J.J. van der Leeuw, 'De Tagung der Freideutsche Jugend', *Regeneratie* (1920) 285; G.A. Rademaker, 'In Hofgeismar', *Regeneratie* (1920) 362-363.

⁵⁹ 'Idealistenkampen in het buitenland', *Regeneratie* (1925) 223-225, aldaar 223.

⁶⁰ E.S., 'Internationale vriendschapsweek', *Regeneratie* (1924) 215-217.

⁶¹ Harold F. Bing, 'A World Federation of Youth for Peace', *Foreign Affairs* (maart 1926) 266-267, aldaar 266.

in de praktijk - op de groepen in Antwerpen en Brussel na - waarschijnlijk weinig om het lijf hadden.⁶²

Aan de overtuiging dat kunstenaars een pioniersrol moesten spelen lagen meer diverse motieven ten grondslag. In de eerste plaats kreeg de oude notie van de kunst als barometer van de beschaving in deze periode een nieuwe urgentie. Juist in een tijd waarin de cultuurcrisis oplaaide, wendden velen zich tot de kunst vanuit de gedachte dat het artistieke peil ook het algemeen peil van de beschaving tot uitdrukking bracht. In de tweede plaats werd schrijven, musiceren of schilderen opgevat als een manier om internationaal te communiceren, om grenzen op te heffen en tot een synthese te komen. Omdat de taal gold als het internationale bindmiddel bij uitstek, waren het vooral de schrijvers die zich sterk inspanden om het wederzijds begrip tussen de volkeren te versterken - bijvoorbeeld als ambassadeurs van 'nieuwe' talen als het Esperanto of het Ido - of die met anti-oorlogsromans de noodzaak van de leuze 'nooit meer oorlog' pijnlijk bekrachtigden. Door te verwijzen naar het canon van de Europese kunst en letterkunde als gemeenschappelijk referentiekader, konden intellectuelen bovendien de verwantschap met buitenlandse collega's benadrukken. Zo hoopten de oprichters van het Vincent van Gogh Genootschap (1923), dat naar een naoorlogs herstel van de 'continuïteit van het Europese geestesleven' streefde, met hun naamskeuze een internationaal publiek aan te spreken. Volgens de leden - onder wie Just Havelaar, Romano Guarnieri, Herman Wolf, de letterkundige Johannes Tielrooy, de museumdirecteur en De Nieuwe Gedachte-coryfee Otto van Tussenbroek (1882-1957), de schrijver Lodewijk van Deyssel (1864-1952) en de architecten Jan Wils (1891-1972) en H.P. Berlage - sprak Van Gogh namelijk zowel tot de verbeelding vanwege zijn grote kunst en medemenselijkheid, als vanwege het feit dat hij 'Europeaan evenzeer als Nederlander' was.⁶³ In de derde plaats lijkt de literatuur van schrijvers als Dostojevski, Goethe, Carlyle of Emerson als een soort *Ersatzreligion* te hebben gefungeerd; als een bron van zuivere waarden, van spirituele inzichten en ervaringen. Dat gold zeker voor de humanitaire beweging die heel wat literatuurcritici in haar gelederen had, zoals Wolf, Coster, De Gruyter, Proost, Thomson en Pieter Minderaa (1893-1968). Ook eigentijdse auteurs als Romain Rolland, Rabindranath Tagore en Henriette Roland Holst werden door de humanitair idealisten dikwijls vereerd als moderne heiligen en morele voorbeelden.

Een laatste en moeilijk te overschatten factor, die eveneens heeft bijgedragen aan de perceptie van de kunstenaar als heraut van het nieuwe, is de notie dat met de kunst ook de werkelijkheid kon worden veranderd. In zijn bekende *Rites of spring* (1989) heeft de Canadese historicus Modris Eksteins aanschouwelijk gemaakt hoe de zegetocht van het irrationalisme in de jaren tijdens en na de Eerste Wereldoorlog gepaard ging met een esthetisering van het bestaan, met een samenvloeien van kunst en werkelijkheid. Het avant-garde-ideaal om met de (beeld)taal maatschappelijke veranderingen teweeg te brengen, werd nu door een grotere groep in de samenleving gedeeld.⁶⁴ In Nederland proclameerde bijvoorbeeld niet alleen de avant-gardist Theo van Doesburg (1883-1931) in het eerste manifest van De Stijl (1918) dat met de 'nieuwe beelding' de overheersing van het individualisme op elk terrein kon worden beteugeld, maar hoopte eveneens

---

⁶² Gaastra, 'De P.I.A. van 1918-1930' *Regeneratie* (1930) 189-194, aldaar 194. Van de PIA-groep in Londen (1921) waren bijvoorbeeld vooral Nederlandse emigranten lid (in: J.L.B. 'Reis Londen, paaschvacantie 1921', *Regeneratie* (1921) 159). De PIA-groep in Wenen (1923) was tegelijkertijd de Oostenrijkse afdeling van de Weltjugendliga (in: 'Buitenland', *Regeneratie* (1923) 93) en de naar Australië geëmigreerde Koos van der Leeuw wordt genoemd als de 'internationaal leider' én leider van de PIA-groep in Sydney.

⁶³ Geciteerd in: Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid* 90.

⁶⁴ Eksteins, *Rites of spring* xv-xvi.

Berlage met de bouw van een 'Pantheon der menscheit' (1915) op een niet nader geïdentificeerde hoogvlakte in Midden-Europa, bij te dragen aan een komende al-menselijke broederschap. Ook binnen het gevestigde Verbond van Nederlandsche Kunstenaarsverenigingen werd de gedachte dat de kunst voor de geestelijke en maatschappelijke versplintering een antidotum kon zijn, met enthousiasme begroet. In 1920 wijdde deze artistieke koepelorganisatie zijn derde nationale congres dan ook aan de 'brandende vraag' naar 'de taak der kunstenaars in de veranderende maatschappij'. De uitkomst na drie dagen vergaderen was, in de woorden van de Haagse museumdirecteur Hendrik Enno van Gelder (1876-1960), dat de Nederlandse artistieke elite zich meer door 'het ideaal der Eenheid van Schoonheid en Samenleving' zou moeten laten leiden.⁶⁵ Deze opvattingen over de verbindende en maatschappelijke roeping van de kunstenaar, vertaalden zich soms ook in een daadwerkelijk politiek engagement. Zo bestond in Nederland in 1922 kortstondig een 'Kunstenaarspartij' onder aanvoering van de Religieus Socialistisch Verbond-voorman en ex-communistische theosoof Albertus Johan Resink.⁶⁶

Bij de pogingen om, na het zwijgen van de wapens, de Europese intellectuelen weer bijeen te brengen, hebben schrijvers een vooraanstaande rol gespeeld. Het initiatief voor de meeste verzoeningspogingen ging uit van de overwinnaars; vooral van Britse en Franse auteurs.⁶⁷ Hoewel een groot aantal Nederlandse humanitair idealisten, zoals Dirk Coster, Frederik van Eeden of de leden van het Vincent van Gogh Genootschap, meenden dat er juist voor hen, vanwege de Nederlandse neutraliteit, een bijzondere 'verbroederingsstaak' was weggelegd, was deze gedroomde bemiddelaarsrol weinig realistisch.⁶⁸ Bij de Entente-mogendheden bestond het beeld dat Nederland van de oorlog had geprofiteerd en pro-Duits was, omdat het land asiel had verleend aan de gevluchte Duitse keizer en in november 1918 zijn grondgebied had opengesteld voor de zich terugtrekkende Duitse troepen. Deze laatste gebeurtenis was voor België een argument om tijdens de vredesbesprekingen in Parijs ter compensatie Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg op te eisen. In weerwil van de vermeende roeping als bemiddelaar, speelden Nederlandse schrijvers en denkers bij de naoorlogse verzoeningsinitiatieven dan ook geen voortrekkersrol.

Op 10 mei 1919 - op één dag na een half jaar na de wapenstilstand - werd in de Franse socialistische krant *Humanité* de oprichting van de Clarté-beweging wereldkundig gemaakt. De naam was ontleend aan de titel van een roman van Henri Barbusse, die samen Paul Vaillant-Couturier (1892-1937) en Raymond Lefèvre (1891-1920), de stuwende kracht achter de organisatie vormde. Naast deze drie Franse schrijvers en oorlogsveteranen maakten onder anderen ook Georg Brandes, Andreas Latzko, Paul Colin, E.D. Morel, H.G. Wells, Stefan Zweig, Georges Duhamel, Jules Romains (1885-1972), Anatole France (1844-1924), Magdeleine Marx (1889-1973), René Schickele (1883-1940), Israel Zangwill (1864-1926) en Thomas Hardy (1840-1928) deel uit van het internationale leidinggevende comité.⁶⁹ Het doel van deze 'Internationale van de Gedachte' was tweeledig: de

---

⁶⁵ *Kunst en kunstenaars in de veranderende maatschappij. Handelingen van het derde Algemeene Kunstcongres te 's Gravenhage 7, 8, 9 october 1920* (Den Haag 1921) IX en 264-265. Het Verbond van Nederlandsche Kunstenaarsverenigingen was een koepelorganisatie voor verschillende verenigingen van Nederlandse kunstenaars.

⁶⁶ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark* 144.

⁶⁷ Pogingen van de Zweedse krant *Dagens Nyheter* om in de herfst van 1921 een internationaal schrijverscongres te organiseren, liepen stuk op een gebrek aan steun in eigen land, in: Vegesack, *De intellectuelen* 87-88.

⁶⁸ Geciteerd in: Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid* 90.

⁶⁹ Het volledige leidinggevende comité bestond uit: Henri Barbusse, George Brandes, Paul Colin, Victor Cyril, Georges Duhamel, George Eeckhoud, Anatole France, Noel Garnier, Charles Gide, Thomas Hardy, Henry

initiatiefnemers streefden zowel naar een verzoening van de Europese intellectuelen, als naar een nieuwe sociale en politieke orde. Beide werden beschouwd als voorwaarde voor een duurzame vrede. Vanaf oktober 1919 gaf de beweging een gelijknamig tijdschrift uit, dat ondanks plannen om het in meerdere talen te laten verschijnen, louter Franstalig was. Om de boodschap ook buiten Frankrijk goed over het voetlicht te kunnen brengen, onderhield Clarté contact met gelijkgestemde groepen en periodieken in het buitenland als Schickeles *Die Weissen Blätter* en *Forum* van Wilhelm Herzog (1884-1960) in Duitsland, met Colin en het Brusselse *L'Art Libre*, met het Zwitserse *La Feuille* en met het door Morel geredigeerde Union of Democratic Control-orgaan *Foreign Affairs*.⁷⁰ In Nederland werden geen Clarté-afdelingen gevormd zoals in Duitsland of België. Wel waren er contacten met Van Eeden en zijn vriend, de schilder Janus de Winter (1882-1951) en het door hem mede-geredigeerde internationale tijdschrift *The Word* én - zoals verderop aan de orde komt - met de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen.⁷¹ Via *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren* moet ook Dirk Coster in aanraking zijn gekomen met Clarté: zijn medeauteurs Douglas Goldring en Paul Colin waren namelijk belangrijke propagandisten van deze beweging.⁷² Vooral Colin heeft zich in de jaren 1919-1920 met voordrachtentournees in Scandinavië, Nederland, Duitsland en Groot-Brittannië sterk ingespannen om de Clarté-idealen wereldkundig te maken.⁷³

Romain Rolland, die tijdens de oorlog had samengewerkt met Barbusse, Vallaint-Couturier en Lefèvre, sprak openlijk zijn sympathie uit voor de Clarté-beweging. Hij werd echter geen lid, enerzijds omdat hij zijn onafhankelijkheid niet wilde prijsgeven, anderzijds omdat hij vond dat Barbusse te veel intellectuelen bij zijn groep betrok, waardoor ook in zijn ogen 'onzuivere internationalisten' als de Belgische dichter Maurice Maeterlinck (1862-1949), de Franse bioloog Jean

---

Jacques, Vicente Blasco Ibáñez, Andres Latzko, Laurent Tailhade, Raymond Lefebvre, Magdeleine Marx, E.D. Morel, Edmond Picard, Charles Richet, Jules Romains, René Schickele, Séverine, Upton Sinclair, Steinlen, Paul Vaillant-Couturier, H.G. Wells, Israel Zangwill en Stefan Zweig. In: Nicole Racine, 'The Clarté movement in France, 1919-1921', *Journal of Contemporary History* 2 (1967) 195-208, aldaar 201.

⁷⁰ Ibidem 203.

⁷¹ 'Uit het dagboek der P.I.A.', *Praktisch-Idealisme. Orgaan der praktisch-Idealisten Associatie* (1919) 49-52, aldaar 51-52; 'Menschen en boeken', *De Tijdspiegel* (1920) 38; Victor van Vriesland, 'Oude inzichten, nieuwe uitzichten', *De Amsterdammer* (27 december 1919) 2-3, aldaar 2; Daniël de Lange, 'Bart de Ligt en de intellectueelen', in: *Bart de Ligt 1883-1938* (Arnhem 1939) 185-193, aldaar 186-187 en idem, *Doel en streven van de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen* (Amsterdam 1920) 20-21. Arthur Lehning, die bij de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen aangesloten was, publiceerde in mei 1921 een lovend portret van Henriette Roland Holst in *Clarté*. Mogelijk bestonden er ook contacten tussen Kees Boeke's Broederschap in Christus en de Clarté-beweging. Van Eeden hield op 4 december 1919 in Antwerpen een lezing voor de Vlaamse Clarté-afdeling de 'Universele Humanistische Vereeniging' en sprak bij deze gelegenheid voor 2000 toehoorders over de doeleinden en werkwijze van de Clarté-beweging en zijn 'Godshuis in de lichtstad'. In: Mieke Sertyn, 'Avondlandstemming bij jonge avant-garde in Vlaanderen na 1918: inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars', *Revue belge d'Histoire contemporaine/Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 5 (1974) 547-580 aldaar 571 en Frederik van Eeden, *Dagboek 1878-1923 IV, (1919-1923)* (Culemborg 1972) 1806-1807 en LXXI.

⁷² Huebner heeft zich vermoedelijk niet aangesloten bij de Clarté-beweging, maar had wel een sterke interesse voor de beweging. Zo publiceerde hij een artikelenreeks over Clarté in het Duitse socialistische tijdschrift *Die Glocke*. In: Roland, *Leben und Werk von Friedrich Markus Huebner* 84-86. Roel Houwink sprak van 'Het contact' van *De Stem* 'met het internationaal humanisme, o.m. der Clarté-groep, in: 'Moderne Noord-Nederlandse Dichtkunst', *De Driehoek* (1 juni 1925), voorpagina. Vermoedelijk verwees Houwink naar *De Nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren*; uit correspondentie tussen Coster en Colin blijkt althans niet dat de laatste daadwerkelijk geprobeerd heeft om Coster over te halen zich aan te sluiten bij de Clarté-beweging. In: Archief Letterkundig Museum, C 00377 B 2 / MM1989L-001008, Brieven van Paul Colin (1892-1985)/L'Art Libre aan Dirk Coster uit 1920.

⁷³ Ernst Leonardy, 'Die internationale Debatte um den Pazifismus im Rahmen der Clarté-Bewegung' 175-176.

Rostand (1894-1977) en Anatole France zich bij de 'Internationale van de gedachte' konden aansluiten.⁷⁴ Een ruime maand na de oprichting van de Clarté-beweging, op 26 juni 1919, riep ook Rolland de intellectuelen op zich te verenigen in een *Déclaration d'indépendance de l'esprit*. In 1914-1918 hadden denkers en kunstenaars met hun 'giftige haat' niet alleen de geest van Europa en het wederzijds begrip tussen de mensen ernstig geschaad, zo schreef Rolland. Ze hadden door de redelijkheid te offeren voor de blinde hartstochten ook het eigen morele gezag ondermijnd. Hij riep hen op om de geest te bevrijden, de zuivere waarheid te dienen en te allen tijde hun onafhankelijkheid te bewaren ten opzichte van nationale, politieke of klassenbelangen. Rollands manifest, dat voor het eerst verscheen in het Franse *Humanité* en al spoedig door periodieken in Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk, België, Groot-Brittannië, Italië en de Verenigde Staten werd overgenomen, werd ondertekend door tal van bekende figuren als Benedetto Croce, Albert Einstein, Maksim Gorki, Rabindranath Tagore, Bertrand Russell, Frederik van Eeden en Heinrich Mann (1871-1950).⁷⁵

Rolland had met opzet zijn oproep twee dagen voor de ondertekening van het Verdrag van Versailles gepubliceerd. In zijn ogen gold dit verdrag als een product van dezelfde militaristische geest die Europa in 1914-1918 had geteisterd; als een groot onrecht waartegen de Europese schrijvers, kunstenaars en geleerden in opstand moesten komen. Ook door de Britse Union of Democratic Control werd het verdrag, dat de schuld voor de oorlog uitsluitend bij Duitsland legde, scherp veroordeeld. *Foreign Affairs* proclameerde dat het beruchte vredesakkoord, dat het leven van Europa 'vergiftigde' en een 'Internationale Dreyfus affaire' verdiende.⁷⁶ In de jaren na de wereldoorlog haalde de UDC de banden aan met geestverwante organisaties en individuen op het Europese vasteland.⁷⁷ In juli 1920 organiseerde het een internationale conferentie in Genève. Onder de 26 afgevaardigde intellectuelen, die afkomstig waren uit dertien verschillende landen, bevonden zich onder anderen de Britse UDC-secretaris Morel, de Duitse econoom Brentano en Colin. Maar een vertegenwoordiger uit Nederland ontbrak.⁷⁸

Een jaar later ontstond een nieuw Brits initiatief om de Europese intellectuelen bij elkaar te brengen. De PEN-Club, die in oktober 1921 in Londen werd opgericht, was bedoeld als een forum waar *playwrights, poets, essayists, editors* en *novelists* uit verschillende landen elkaar konden ontmoeten en van gedachten konden wisselen. Op deze manier, zo hoopte de eerste voorzitter, de latere Nobelprijswinnaar John Galsworthy (1867-1933), zou de internationale schrijversbond kunnen bijdragen aan de vrede en een beter wederzijds begrip tussen de volken. Deze idealen - die in feite politiek waren - vereisten, zo benadrukte het bestuur keer op keer, dat de PEN-club een apolitieke organisatie zou zijn. Na de oprichting, waarbij vooral Britse auteurs betrokken waren geweest, zocht

---

⁷⁴ Racine, 'The Clarté movement in France' 198-200; Leonardy 'Die international Debatte um den Pazifismus im Rahmen der Clarté-Bewegung' 168 en 172. Ook op een verzoek van Morel om zich aan te sluiten bij de Union for Democratic Control ging Rolland bijvoorbeeld niet in. In: Fischer, *Romain Rolland and the politics of intellectual engagement* 61.

⁷⁵ Romain Rolland, *Quinze ans de combat (1919-1934)* (Parijs 1935) 1-6. Behalve door Frederik van Eeden werd Rollands manifest nog door twee andere Nederlanders ondertekend: Van Eedens vriend L.E.J. Brouwer en de astronoom J.C. Kapteijn.

⁷⁶ 'The international Dreyfus case', *Foreign Affairs* (Januari 1921) 108-109.

⁷⁷ 'International activities', *Foreign Affairs* (December 1920) 95; 'Seven Years', *Foreign Affairs* (December 1921) VIII; 'International relations', *Foreign Affairs* (December 1924) 122.

⁷⁸ 'The international conference of the Union of Democratic Control at Geneva', *Foreign Affairs* (Augustus 1920) i-ii. Wel werden later in *Foreign Affairs* twee artikelen van Nederlandse auteurs gepubliceerd: C. A. Verrijn Stuart, 'A Dutch view of the situation in Germany', *Foreign Affairs* (Februari 1923) 171-172 en H. Dunlop, 'Holland's international position', *Foreign Affairs* (Mei 1925) 253-255.

de PEN spoedig contact met buitenlandse collega's. Zo benaderde het bestuur Rolland, Hauptmann, Gorki, Maeterlinck, en de respectievelijk Zweedse, Noorse en Oostenrijkse auteurs Selma Lagerlöf (1858-1940), Knut Hamsun (1859-1952) en Arthur Schnitzler (1862-1931) om afdelingen in eigen land op te zetten én voor een erelidmaatschap van de Engelse PEN. De eerste voorzitter van de in april 1923 opgerichte Nederlandse PEN - 'De Letterkundige Kring' - was de gevierde schrijver Pieter Cornelis Boutens (1870-1943). Onder circa dertig leden van deze exclusieve club - het lidmaatschap kon slechts op uitnodiging worden bemachtigd - bevond zich ook Dirk Coster.⁷⁹ Volgens de literatuurhistoricus Ton Kalmhout, stond in de Nederlandse PEN in de jaren twintig 'de gezellige omgang van de eigen leden' voorop, ook al droegen zij het internationalisme hoog in het vaandel en werden Thomas Mann en Georges Duhamel getrakteerd op een hartelijk ontvangst.⁸⁰ Onder de elf nationale afdelingen die op het eerste PEN-congres in mei 1923 in Londen vertegenwoordigd waren, bevond zich dan ook geen officiële Nederlandse delegatie.⁸¹

Een laatste initiatief dat melding verdient, is de Commission Internationale de Coopération Intellectuelle (CICI), een in augustus 1922 opgericht adviesorgaan van de Volkenbond, waarover Henri Bergson, die in de oorlogsjaren nog ijverig propaganda had bedreven voor *la patrie*, de scepter zwaaide. In de jaren dertig zou het door Frankrijk opgezette en gefinancierde uitvoerend orgaan van de CICI zich toeleggen op het organiseren van internationale congressen, waar schrijvers en geleerden van gedachten konden wisselen over grensoverschrijdende vraagstukken als 'de toekomst van de cultuur' of 'de toekomst van de Europese geest'.⁸² Onder de aanvankelijk 12 leden bevonden zich bekende geleerden als Marie Curie (1867-1934) en Einstein, al was er tegen de benoeming van deze laatste, Duitse wetenschapper de nodige weerstand geweest; Duitsland was immers nog geen lid van de Volkenbond. Al in 1923 stapte Einstein weer op, omdat de Volkenbond weigerde de Franse bezetting van het Ruhrgebied te veroordelen. Hij werd opgevolgd door Hendrik Lorentz, de eerste Nederlander in de CICI.⁸³

Deze perikelen rond Einstein zijn exemplarisch voor de uiterst moeizame wijze waarop de verzoening van de Europese intellectuelen verliep. Strubbelingen en diepe meningsverschillen kenmerken ook de geschiedenis van de PEN-club en de Clarté-beweging in de jaren twintig. Zo werd de apolitieke PEN-club keer op keer gekweld door politieke dilemma's. Op het eerste congres was de Duitse delegatie bijvoorbeeld uitgesloten van deelname omdat de Belgische afdeling tegen de komst van Gerhart Hauptmann had geprotesteerd. De waarschuwende woorden van Romain Rolland, die het deze keer, in een open brief aan het PEN-bestuur, voor Hauptmann opnam, dat 'er in Europa geen steen op de andere' zou blijven liggen 'als alle misdaden eerst gewroken moesten worden', mochten niet baten.⁸⁴ Plannen van de Clarté-beweging om in januari 1920 in Bern een

---

⁷⁹ Coster bezocht het negende internationale PEN-congres in Rotterdam.

⁸⁰ Behalve Boutens, maakten ook Jo van Ammers-Küller, Fenna de Meyier, Herman Robbers, J.W.F. Werumeus Buning en Elisabeth Zernike deel uit van het bestuur. In: Ton van Kalmhout, 'De beginjaren 1923-1930 van De Letterkundige Kring, PEN-centrum voor Nederland', *Nederlandse Letterkunde* 3 (2011) 182-214, aldaar 185, 188-189, 196, 199 en 201-202.

⁸¹ Vegesack, *De intellectuelen* 89-90.

⁸² Deze congressen vonden respectievelijk plaats in Madrid (in mei 1933, onder het voorzitterschap van Curie) en Parijs (in oktober 1933, onder het voorzitterschap van Valéry).

⁸³ In de periode 1925-1928 vervulde Lorentz het voorzitterschap van de CICI. In 1936 werd Johan Huizinga lid van de Internationale Commissie voor Intellectuele Samenwerking. In: Michael Riemens, *Passie voor vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam 2005) 232 en 468-471.

⁸⁴ Vegesack, *De intellectuelen* 90.

wereldcongres voor intellectuelen te organiseren kwamen zelfs helemaal niet van de grond.⁸⁵ Al in 1921, twee jaar na de oprichting, raakte de 'Internationale van de gedachte' in het vaarwater van de Derde Internationale en haakten de meeste leden van het eerste uur af. Het is deze politisering van de intelligentsia die in de volgende paragraaf centraal zal staan.

Bart de Ligt, de intellectuelen en de revolutie

De Russische Revolutie van 1917 werkte net als de Eerste Wereldoorlog als een nieuwe splijtzwam voor de Europese Republiek der Letteren. Dit keer liep de scheidslijn niet tussen de voormalige strijdende partijen, maar tussen de intellectuelen die de revolutie omarmden en degenen die elke politieke inmenging principieel afwezen, tussen de intellectuelen die het als hun morele plicht beschouwden mee te werken aan de socialistische heilstaat en degenen die dit als zagen als een nieuw verraad aan de onafhankelijkheid en morele roeping van de intellectueel. Het bolsjewisme oefende een grote aantrekkingskracht uit op schrijvers, denkers en kunstenaars in West- en Midden-Europa; bij de Radenrepublieken van Beieren en Hongarije speelden dan ook figuren als Ernst Toller, Heinrich Mann of György Lukács een toonaangevende rol. Zowel de leidende taak die de Sovjetmaatschappij de intellectuelen in het vooruitzicht leek te stellen, als de vrijheid voor de artistieke avant-garde en de ongekende sociale hervormingen, spraken tot de verbeelding. Dat gold eveneens voor het internationale karakter van het communisme en het daarmee verbonden idee dat de revolutie de beste garantie was voor een 'werkelijke' vrede. Veel linkse intellectuelen beschouwden het kapitalisme, dat in hun ogen had geleid tot uitwassen als het imperialisme en militarisme, immers als dé oorzaak van de Eerste Wereldoorlog. Door dit kwaad met een communistische omwenteling bij de wortel uit te roeien, zo was de gedachte, konden nieuwe oorlogen worden vermeden.

Het was echter precies deze opvatting over de vreedestichtende werking van het communisme, die het licht wierp op een pijnlijke ongerijmdheid: ondanks de vredelievende pretenties en de gebrachte offers voor de snelle vrede van Brest-Litovsk, maakten de Russische revolutionairen zich in de praktijk immers schuldig aan bloedvergieten en onderdrukking op grote schaal. Bij veel tegenstanders riep de steun van intellectuelen voor de revolutie - ook al was het nationalisme nu van de baan en keken zij reikhalzend uit naar een 'wereldrevolutie' - herinneringen op aan 1914, toen Europa's schrijvers en geleerden eveneens een collectieve geweldsuitbarsting hadden toegejuicht en hun taak als hoeders van de humanistische waarden hadden verzaakt. Om duidelijk te maken dat hun engagement legitiem was en dat zij niet dezelfde fout begingen als de intellectuelen die in de beginfase van de oorlog waren overweldigd door de patriottische roes, was het voor degenen die sympathie hadden voor het bolsjewisme dan ook van cruciaal belang om hun standpunt over revolutionair geweld tot op de vierkante millimeter te bepalen en te verantwoorden. Deze kwestie was aanleiding voor talloze beschouwingen en polemieken.

Eind 1921 - toen inmiddels de communistische minderheid in de Clarté-beweging domineerde en de burgerlijke, pacifistische bestuursleden de beweging de rug hadden toegekeerd - kruisten bijvoorbeeld Henri Barbusse en Romain Rolland de degenen in een debat dat ook ver buiten Frankrijk bekend werd en dat door andere auteurs in nieuwe periodieken werd voortgezet.⁸⁶

---

⁸⁵ Leonardy, 'Die internationale Debatte um den Pazifismus im Rahmen der Clarté-Bewegung' 173.

⁸⁶ Fischer, *Romain Rolland and the politics of intellectual engagement* 79 en 90-104 en Vegesack, *De intellectuelen* 83-87. Rollands in *L'Art Libre* gepubliceerde antwoorden aan Barbusse werden overgenomen door het Italiaanse *Rassegna Internazionale* en het Parijse *Journal du Peuple*. In de Franse communistische pers

Barbusse gaf het startschot met een artikel in *Clarté* waarin hij zich richtte tot de discipelen van Rolland - als G.F. Nicolai en E.D. Morel - die hij van een onverantwoordelijke afkeer van alle politiek beschuldigde. Wilden deze 'Rollandisten' in plaats van te grossieren in onuitvoerbare ideeën, de toch ook door hen gehate oude orde werkelijk vervangen en een nieuwe oorlog voorkomen, dan moesten ze hun comfortabele ivoren torens verlaten, zich aansluiten bij de revolutie en onder ogen zien dat geweld slechts een tijdelijk en noodzakelijk instrument was in dienst van de ontwapening. Rolland antwoordde in het Brusselse *L'Art Libre* - het nu marxistisch-leninistische strijdorgaan *Clarté* weigerde zijn repliek te publiceren - dat het doel de middelen niet heiligde, maar dat het middel het doel corrumpeerde: een beweging die geweld toestond zou onvermijdelijk uitmonden in onderdrukking. Juist in het eigen, revolutionaire tijdsgezicht was het daarom van belang op te komen voor de moraal en moesten intellectuelen loyaal blijven aan hun maatschappelijke taak als onafhankelijke, morele autoriteiten.

In Nederland had Henriette Roland Holst zich, net als Barbusse, beklaagd over de pacifistische linkse intellectuelen die weigerden zich voor de revolutie te engageren. Zij droomden van het socialisme, maar beseften niet - zo verkondigde ze naar analogie van Marx - dat er zonder pijnlijke bevalling, geen geboorte van een nieuwe maatschappij mogelijk was.⁸⁷ Zelf had Roland Holst gepoogd om in het vuistdikke *De revolutionaire massa-aktie* (1918) en *De strijdmiddelen der sociale revolutie* (1918) het revolutionair geweld theoretisch te rechtvaardigen als een onvermijdelijk en tot een minimum te reduceren kwaad, al had ze volgens haar biograaf Elsbeth Etty grote moeite om ook zichzelf te overtuigen.⁸⁸ Clara Wichmann, aan wie Rolands Holsts verwijt overigens nadrukkelijk niet gericht was, nam de handschoen op. De veronderstelling dat het gebruik van geweld onvermijdelijk zou zijn, bestreed zij als een kwalijke *self-fulfilling prophecy*, die de mens het zicht ontnam op het bestaan van alternatieve strijdmethoden. Evenals Rolland, wees Wichmann op de invloed van het middel op het doel. Omdat de revolutie volgens haar moest worden geschraagd door een geestelijke en culturele omwenteling, was het afzweren van geweld van fundamenteel belang.⁸⁹

In het Woodbrookers-orgaan *Omhoog* voerden de redacteurs J.J. Thomson en G.H. van Senden een pennenstrijd over de revolutie, waarbij zij beiden naar het Duitse geleerdenmanifest 'Aufbruch an die Kulturwelt' verwezen, die in Nederland bekend stond als het 'Es ist nicht wahr'-manifest.⁹⁰ Van Senden vond het ongelooflijk dat in Nederland lieden die meenden op het standpunt van de geweldloosheid te staan, weigerden het bolsjewisme onvoorwaardelijk te veroordeelden. Terwijl de Duitsers tijdens de oorlog nog hadden beweerd 'Es ist nicht wahr', deden de Russische

---

werd hij fel aangevallen, maar in periodieken als *Cahiers Idéalistes*, *Le libertaire*, *Revue Anarchiste* en *Journal du Peuple* namen Franse en buitenlandse auteurs het voor Rolland op. Steunbetuigingen ontving Rolland onder andere van Van Eeden, Zweig, Duhamel, Gorki, Einstein en Russell. Medestanders vond hij ook in Colins' *L'Art Libre* die een enquête hield onder 27 Europese intellectuelen over de kwestie. Uit de in maart/april 1922 gepubliceerde resultaten, bleek dat 22 respondenten Rolland steunden, twee waren het eens met Barbusse en twee kozen een verkozen een middenpositie.

⁸⁷ Henriette Roland Holst, 'Twee getuigenissen van bekeerden', *De Nieuwe Tijd* (1921) 112-120, aldaar 114.

⁸⁸ Etty, *Henriette Roland Holst* 363.

⁸⁹ Clara Wichmann, 'Naar aanleiding van onze erbarmelijke gezindheid', *De Vrije Communist* 9 (1921) 2-3; Henriette Roland Holst, 'De geest en het zwaard. Antwoord aan Clara Wichmann', *De Nieuwe Tijd* (1921) 213-221 en Clara Wichmann, 'Antwoord aan mevrouw Roland Holst', *De Nieuwe Tijd* (1921) 287-297. Dit debat wordt ook geduid in Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie* 211-219.

⁹⁰ Tames, *Oorlog voor onze gedachten* 43.

revolutionairen niet eens pogingen om hun misdaden te ontkennen of te verontschuldigen.⁹¹ Eerder al had hij in zijn cultuurfilosofische essay 'Chaos en kernen' (1918) de revolutie geïnterpreteerd als een terugval naar de chaos en als een obstakel voor de maatschappelijke en geestelijke vooruitgang van de mensheid.⁹² Dostojevski-bewonderaar Thomson vergeleek de 93 nationalistische Duitse geleerden, kunstenaars en schrijvers die in hun manifest van oktober 1914 in de inval in België hadden verdedigd niet met de Russische revolutionairen, maar met de linkse intellectuelen die het bolsjewisme de rug toekeerden en - onder het motto 'Es ist nicht wahr!' - de ogen sloten voor de culturele vernieuwing die zich in Rusland voltrok. Hoewel de gruwelen en geweldheerschappij van het bolsjewisme hem brandden 'in de ziel', mochten zij onder geen beding aanleiding geven om de huidige maatschappij te verkiezen boven de socialistische heilstaat.⁹³

Ook in *Opwaarts*, het orgaan van de Bond van Christen-Socialisten, die tijdens de oorlogsjaren de voorhoede van het Nederlandse antimilitaristische beweging uitmaakte, werd zeer intensief gedebatteerd over het geweldsvraagstuk.⁹⁴ Verschillende leden, onder wie oprichtster en voorzitter Enka, vonden de inzet van wapens aanvaardbaar. Anderen bleven het principe van de geweldloosheid compromisloos trouw en polemiseerden tegen Enka. Onder hen waren de auteur van de bekende aanklacht *Oorlog en christendom* (1914) Hilbrandt Boschma en de BCS-leden Jos Giesen, Truus Kruyt-Hogerzeil, Michiel Romers en Jacobus Bommeljé (1887-1978).⁹⁵ Bommeljé leidde de Utrechtse uitgeverij Erven J. Bijleveld en zou tien jaar later, in 1928, als eerste buitenlandse uitgever de rechten voor de vertaling van Erich Maria Remarque's anti-oorlogsroman *Im Westen nichts Neues* verwerven. De onenigheid over het revolutionaire geweld binnen de bond resulteerde uiteindelijk in een scheuring die het begin van het einde inluidde van de BCS. Op 15 februari 1920 organiseerden Bommeljé, Giesen en Année Rinzes de Jong een vergadering van 'bondsleden, die op het standpunt staan van de volstrekte verwerping van elk wapengeweld als politiek middel'.⁹⁶ Besloten werd om met het Vrije Menschen Verbond, dat in hetzelfde Utrechtse hotel bijeen was

---

⁹¹ G.H. van Senden, 'Tegen het bolsjewisme', *Omhoog* (1919) 185-189, aldaar 187.

⁹² Van Senden, *Uit den strijd om nieuwe levenswaarden* 112.

⁹³ J. Jac. Thomson, 'Nabetrachting over het bolsjewisme', *Omhoog* (1919) 213-221, aldaar 217. De polemiek werd verder voortgezet in: G.H. van Senden, 'Tegen het bolsjewisme II', *Omhoog* (1919) 240-250 en J. Jac. Thomson, 'Repliek', *Omhoog* (1919) 251-255.

⁹⁴ De BCS was betrokken bij het dienstweigeringsmanifest van 1915 en verschillende leden, zoals Bart de Ligt en Jos Giesen speelden een vooraanstaande rol in de Internationaal Antimilitaristische Vereeniging (1904) en later ook in Het Internationaal Anti-Militaristisch Bureau (1922).

⁹⁵ Jos. Giesen, 'Enka, oorlog en vrede', *Opwaarts* (13 september 1918) 73; Anke Tjaden-van der Vlies, 'Het geweld', *Opwaarts* (13 september 1918) 73-74; Anke Tjaden-Van der Vlies, 'Geweld II', *Opwaarts* (20 september 1918) 77-78; Hilbrandt Boschma, 'De doodslag in de revolutie. Aan Enka', *Opwaarts* (20 september 1918) 78; Anke Tjaden-van der Vlies, 'Het geweld III', *Opwaarts* (27 september 1918) 81; Anke Tjaden-van der Vlies, 'Het geweld IV', *Opwaarts* (11 oktober 1918) 87-88; Jos. Giesen, 'Geweld?', *Opwaarts* (1 november 1918) 99-100; Truus Kruyt-Hogerzeil, 'Revolutie', *Opwaarts* (15 november 1918) 107-108; Anke Tjaden van der Vlies, 'Geestelijke-weerbaarheid-alleen?', *Opwaarts* (15 november 1918), 108; P. Eldering, 'Geweld', *Opwaarts* (22 november 1918) 110-111; J. Giesen, 'Geestelijke weerbaarheid alleen' (22 november 1918) 111; Anke Tjaden van der Vlies, 'Persoonlijk en massaal geweld', *Opwaarts* (6 december 1918) 117-118; W. Hielkema, 'Geweld?', *Opwaarts* (23 december 1918) 123-124; G.H. van Senden, 'Ingezonden', *Opwaarts* (23 december 1918) 125; Anke Tjaden van der Vlies, 'Antwoord', *Opwaarts* (23 december 1918) 125-126; Anke Tjaden van der Vlies, 'De Russische revolutie', *Opwaarts* (17 januari 1919) 135-136; M.A. Romers, 'Christen-socialisme en geweld in den klassenstrijd', *Opwaarts* (24 januari 1919) 138-139; J.W. Kruyt, 'Revolutie, religie en geweld', *Opwaarts* (14 februari 1919) 147-148; J. Bommeljé, 'Het nieuwe socialisme V', *Opwaarts* (21 maart 1919) 166-167; J. Bommeljé, 'Een derde standpunt III', *Opwaarts* (31 oktober 1919) 100 en J. Bommeljé, 'Een derde standpunt IV (slot)', *Opwaarts* (28 november 1919) 111-113.

⁹⁶ Groep christen-socialisten, 'Oproep', *Opwaarts* (6 februari 1920) 144.

gekomen, samen te gaan in een nieuw op te richten Bond van Religieuze Anarcho-Communisten.⁹⁷ In de beginselverklaring van de BRAC werden expliciet het 'wapengeweld als strijdmiddel', het 'militarisme' en de 'staat als geweldinstituut' verworpen. In een toelichting verklaarde Giesen dat de BRAC de economische eisen van de Derde Internationale onderschreef, maar kritisch stond ten opzichte van de dictatoriale neigingen van het Sovjetregime en dat het 'vrije communisme' van de BRAC moest worden onderscheiden van het 'gezagscommunisme' dat Moskou voorstond.⁹⁸ Uiteindelijk zou ongeveer 40% van de BCS-leden zich bij de BRAC aansluiten, een kleiner deel werd lid van de Communistische Partij Holland en Enka en enkele volgelingen richtten de Christelijke Volkspartij op. Wat nog over was van de BCS werd in 1921 opgeheven.⁹⁹

Voor Giesen, Romers, Bommeljé en vele andere religieus-anarchisten vormde de notie 'geestelijke weerbaarheid' van Bart de Ligt - die al in februari 1919 uit de BCS getreden was vanwege een 'wijziging in godsdienstige denkbeelden' - een anker bij het bepalen van een standpunt over het revolutionaire geweld.¹⁰⁰ Met het begrip 'geestelijke weerbaarheid' verwees De Ligt naar een in de persoonlijkheid gefundeerde grote geestelijke en morele kracht, die haaks stond op een weke, laffe of passieve geweldloosheid en die zich manifesteerde in een onvoorwaardelijke verwerping van alle geweld. Geestelijke weerbaarheid veronderstelde het 'weerstand', of beter gezegd: het 'ombuigen' of 'sublimeren' van de gemakkelijke, destructieve instincten die de wereldoorlog op grote schaal had geopenbaard, in een daadkrachtige en actieve geweldloosheid. In plaats van tegenstanders met de wapens te bestrijden, moest aan het 'goede' en het 'menselijke' in hen worden geappelleerd. In de praktijk kreeg dit gestalte in het propageren van 'bovengewelddadige' strijdmethoden als het weigeren van militaire dienst of van werk in de wapenindustrie.¹⁰¹

Tegenover de bolsjewistische onderdrukking en terreur stond De Ligt dan ook van meet af aan afwijzend, al betekende dat niet dat hij de Russische revolutionairen per definitie wilde veroordelen. Tegenover de veranderingen die zij nastreefden stond hij namelijk wél positief. Aanvankelijk verwelkomde De Ligt de revolutie van 1917 dan ook als de gedroomde doodsteek voor het kapitalisme dat tot de oorlog had geleid en als het startschot voor een sociaal rechtvaardige maatschappij en een bevrijding van de mens.¹⁰² Om de historische vredesbelofte, die de revolutie leek in te houden, niet in gevaar te brengen, was het echter essentieel om het geloof in de noodzakelijkheid van geweld onder de revolutionairen te bestrijden. De aanvaarding van geweld als strijdmiddel resulteerde volgens De Ligt in een dictatuur en schaadde daarmee de heilige doelen van de revolutie. In plaats van een door een autocratische en bureaucratische bovenlaag gedicteerde 'omwenteling', stond hem een 'opwenteling' van onderop voor ogen. Het recept om het Sovjetexperiment te 'doorheiligen' was een 'tweeërlei revolutie', een revolutie in mens én maatschappij. Dit vereiste een 'revolutie van de revolutie'; een loutering van de uiterlijke door een

---

⁹⁷ J. Bommeljé e.a., '15 februari 1920', *Opwaarts* (20 februari 1920) 148.

⁹⁸ Giesen, *Religieus anarcho-communisme* 1 en 7-8.

⁹⁹ Verwoerd, 'De Bond van Christen-Socialisten' 676-680.

¹⁰⁰ Bart de Ligt, 'Waarde medestrijder!', *Opwaarts* (21 februari 1919) 152 en idem, 'Aan de leden van de B.v.C.S.', *Opwaarts* (25 april 1919) 11

¹⁰¹ Over Bart de Ligts notie van de 'geestelijke weerbaarheid': Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren* 322-331.

¹⁰² Bart de Ligt, 'Over revolutionaire zelfbevrijding', *De Nieuwe Amsterdammer* (31 januari 1920) 1.

innerlijke ommekeer. Zoals ook de hegeliaanse dialectiek voorschreef, kon en mocht de met bloed doordrenkte bolsjewistische machtsgreep niet het eindpunt van de geschiedenis zijn.¹⁰³

Bij deze zuivering van de revolutie moesten volgens De Ligt de intellectuelen een leidende rol op zich nemen. Niet omdat zij moreel superieur zouden zijn, maar juist omdat zij in belangrijke mate schuldig waren aan de wereldoorlog en het kapitalisme. De intellectuelen hadden volgens hem de plicht deze schuld in te lossen en op deze manier ook zichzelf in moreel opzicht te rehabiliteren. Dit revolutionaire en antimilitaristische programma probeerde hij te realiseren met de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen (BRSI), waarvan hij in de jaren 1919-1920 de voorzitter was. Hiermee streefde hij een ander doel na dan de initiatiefneemster van de bond: Henriette Roland Holst. Zij hoopte met de BRSI vooral 'burgerlijke' intellectuelen voor het communisme te winnen. Om hen echter niet bij voorbaat af te schrikken, kon zij zelf als prominent CPH-lid niet openlijk als oprichter of voorzitter te boek staan. Bovendien werd ze na de oprichtingsfase in beslag genomen door andere revolutionaire activiteiten, waardoor ze na de totstandkoming van de bond in de herfst van 1919, ook achter de schermen de leiding aan De Ligt overliet.¹⁰⁴

Bij de BRSI sloten zich ongeveer honderd bekende linkse kunstenaars, predikanten en intellectuelen aan, zoals Clara Wichmann, Geertruida Kapteyn-Muysken, Jan Romein, de architecten Han van Loghum (1881-1940) en Gerrit Rietveld (1888-1964), de schilders Peter Alma en Jacob Bendien (1890-1933), de beeldhouwer Hildo Krop (1884-1970) en de rode dominees Henri van den Bergh van Eysinga, Jan Jacob Thomson, Petrus Eldering (1868-1954) en Marie Cornelis van Wijhe (1881-1953).¹⁰⁵ Onder hen waren opvallend weinig leden van de Communistische Partij Holland.¹⁰⁶ Wat de intellectuelen in de BRSI verbond was de kritiek op de eigentijdse maatschappij en het verlangen naar een nieuwe orde. Maar over de strijdmiddelen waarmee deze verlangde ommekeer tot stand moest worden gebracht, bestond een diepe verdeeldheid.¹⁰⁷ Veel leden kenden elkaar van de Internationale School voor Wijsbegeerte of van de acties rond het Dienstweigeringsmanifest, zoals Roland Holst, De Ligt, De Jong, Bommelijé en Eldering. In 1915 hadden zij nog eendrachtig het oorlogsgeweld bestreden; nu werkten ze opnieuw samen, maar stonden ze tegen over elkaar in de kwestie van het *revolutionaire* geweld. De bond gaf brochures uit, richtte plaatselijke afdelingen en vakgroepen op, verklaarde zich solidair met stakende transportarbeiders en nam het op voor de sterrenkundige Anton Pannekoek (1873-1960), die voor het hoogleraarsambt in Leiden was gepasseerd vanwege zijn communistische sympathieën. Meer succesvol was een door de BRSI geïnitieerde oproep tegen het 'cordon des doods' om Rusland en Hongarije, die werd overgenomen in anarchistische en communistische bladen in Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland en Amerika.¹⁰⁸ Want dat de witte terreur, net als het geweld in 1914-1918, van een

---

¹⁰³ Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren* 371; Noordegraaf, 'Het religieus-humanistisch antimilitarisme van Bart de Ligt', 111-113.

¹⁰⁴ Etty, *Henriette Roland Holst* 382-384.

¹⁰⁵ Onder anderen Lodewijk van Mierop, Willem Banning, Karel Proost, H.J. Mispelblom Beyer en Enka betuigden instemming met de doelstellingen van de BRSI. Het is niet bekend of zij zich later ook bij de bond hebben aangesloten. In: 'Aan de intellectuelen van Nederland', *De Nieuwe Amsterdammer* (8 november 1919) 3.

¹⁰⁶ Etty, *Henriette Roland Holst* 384.

¹⁰⁷ De Lange, *Doel en streven van de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen* 3.

¹⁰⁸ J.W. Kruyt, 'Aan de revolutionairen in alle landen!', *Opwaarts* (31 oktober 1919) 99; Bart de Ligt, 'Ontstaan en ontvangst van den Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectuelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (24 januari 1920) 2 en 4, aldaar 4. Ook de CPH, de Socialistische Partij, het Nationaal Arbeids-Secretariaat, de Bond

geheel andere orde was dan de rode terreur, daarover waren de revolutionair-socialistische intellectuelen het uiteraard wél roerend eens.

Voor Bart de Ligt vormde dit heterogene platform van revolutionaire intellectuelen een ideale doelgroep voor zijn antimilitaristische zendingswerk. In een serie artikelen in Henri Wiessings *De Nieuwe Amsterdammer*, dat als de officieuze spreekbuis van de BRSI fungeerde en waaraan hij en Clara Wichmann als redacteur waren verbonden, zette De Ligt zijn visie op de bond, de revolutie en de intellectuelen uiteen.¹⁰⁹ De Eerste Wereldoorlog en het Verdrag van Versailles hadden volgens hem de intelligentsia wakker geschud en de economische en morele onhoudbaarheid van de oude maatschappelijke orde en het kapitalisme blootgelegd. Dit kwaad, waarvan het militarisme en een uniformering die de persoonlijkheid vernietigde de uitwassen waren, kon de revolutie bezweren. Daarom was het noodzakelijk dat de intellectuelen, zoals de statuten van de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen voorschreven, meewerkten aan het 'verzachten en vergemakkelijken' van de overgang naar een communistische samenleving. Een enigszins vage formulering die door De Ligt werd uitgelegd als een loutering van de bolsjewistische omwenteling. De BRSI-leden streefden er volgens hem naar om de revolutionaire strijd op een hoger plan te brengen. Zij moeten 'het revolutionair gebeuren in Europa' kritisch volgen, een 'nieuwe gezindheid zaaien' en strijden 'niet met de wapenen der barbaren, maar met het geesteszwaard.'¹¹⁰ De eerste tekenen van de 'innerlijke revolutie', die de uiterlijke moest 'verdelen', meende hij reeds in Rusland te ontwaren: zoals Pavel Birjukov (1860-1931), de voormalige secretaris van Tolstoj, in *The new Russia* (1919) treffend beschreef, werd het marxistische communisme er aangevuld en gezuiverd met religieus besef. Bovendien streden de bolsjewieken voor een werkelijke, innerlijke vrede en waren zij daarmee een moreel voorbeeld voor de Entente-mogendheden die in 1919 in Parijs slechts een 'schijnvrede' hadden afgedwongen.¹¹¹ Volgens De Ligt werden de Nederlandse revolutionair-socialistische intellectuelen vooral gedreven door een sterk verantwoordelijkheidsgevoel en door de wetenschap dat de grootscheepse vernieuwingen in de Sovjet-Unie niet plaats konden vinden zonder de technische kennis en de geestelijke ontwikkeling van de intelligentsia. Daarnaast speelden - in minder sterke mate - ook de erbarmelijke, financiële omstandigheden van veel Nederlandse kunstenaars, schrijvers en dominees een rol.¹¹²

Door de handen ineen te slaan en de nieuwe samenleving innerlijk voor te bereiden, konden de leden van de BRSI, zo hoopte De Ligt, bijdragen aan de verbroedering van de Europese cultuurdragers en geleerden en op deze manier meewerken aan een 'werkelijke' en bestendige vrede. Omdat de intellectuelen volgens hem het sterkst waren doordrongen van een gevoel van Europese verbondenheid en van 'het internationale karakter der cultuur', vormden ze de aangewezen bevolkingsgroep om de geest van verzoening over het continent te verspreiden. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat de Clarté-beweging, die eveneens het verlangen naar een

---

van Christen-Socialisten en het Vrije Menschen Verbond ondertekenden de oproep om het 'cordon des doods' te beëindigen.

¹⁰⁹ Bart De Ligt, 'Ontstaan en ontvangst van den Bond van Revolutionnair-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (10 januari 1920) 1-3; (17 januari) 1-3; (24 januari) 1; (7 februari) 2 en De Ligt, 'De Bond van Rev.-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (6 november 1920) 1-2.

¹¹⁰ Ibidem (7 februari) 3 en ibidem (24 januari 1920) 4.

¹¹¹ Bart de Ligt, 'Vrede op aarde', *De Nieuwe Amsterdammer* (3 januari 1920) 1; De Ligt, 'Over revolutionaire zelfbevrijding', *De Nieuwe Amsterdammer* (31 januari 1920) 1; De Ligt, 'Ontstaan en ontvangst van den Bond van Revolutionnair-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (17 januari 1920) 3.

¹¹² De Ligt, 'Ontstaan en ontvangst van den Bond van Revolutionnair-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (10 januari 1920) 2-3.

herstel van de intellectuele eenheid combineerde met het streven naar een maatschappelijke vernieuwing, door hem meerdere malen als voorbeeld voor de BRSI werd opgevoerd en dat ook Romain Rollands *Déclaration d'indépendance de l'esprit* bij de oprichting van de bond inspireerde.¹¹³ Een van de manieren waarop de BRSI haar doelen trachtte te bereiken was 'het zoeken van aanraking met overeenkomstige organisaties in het buitenland'.¹¹⁴ Ondanks het 'uitgesproken cosmopolitisch karakter' van de Nederlandse intellectuelen waren, zo verklaarde de communistische bioloog Daan de Lange (1878-1948) in 1920, pogingen tot een 'internationale samenkomst' van de bond tot dusverre mislukt door 'moeilijke verbinding' en 'pasbezwaren'. Met de door De Ligt bewonderde Clarté-beweging bestond niettemin 'enig contact'. Zo publiceerde het BRSI-lid Arthur Lehning (1899-2000) in *Clarté* een lovend portret van Henriette Roland Holst en werd in *De Nieuwe Amsterdammer* van de inhoud van dit tijdschrift en van de vergaderingen van de 'Internationale van de gedachte' in Parijs verslag gedaan.¹¹⁵ Omdat, in de woorden van De Lange, het directorium in Parijs echter te 'autocratisch' en 'hiërarchiek' was, zou de bond zich niet omvormen tot een nationale afdeling. Wél verklaarde de BRSI zich bereid om 'internationale acties van revolutionaire strekking' van de beweging van Henri Barbusse te steunen.¹¹⁶

De Ligt was, ondanks zijn opvattingen over hun geestelijke, louterende en internationaal verbindende missie, ook zeer kritisch over de intellectuelen. In zijn ogen waren zij medeschuldig aan het kapitalisme en hadden zich in 1914-1918 'tot onderdeelen van de oorlogsmachine' verlaagd.¹¹⁷ Ze faciliteerden volgens hem de misdaden die het volk door de heersende klasse werden aangedaan:

Intellectueelen verzinnen de werkwijzen van het huidige maatschappelijk en staatkundige stelsel; intellectueelen spreken, prediken en schrijven het kapitalisme en zijn monsterlijk wangedrag voor de massa goed; intellectueelen bedenken de vernielingstuigen en strijdwijzen van leger en van vloot. Alle universiteiten en vrijwel alle "gestudeerden" staan in dienst van den kapitalistischen daemon. Zelfs de meerderheid der onderwijzers, die paria's in beschaving en cultuur, hebben hun ziel aan de nationalistischen, imperialistischen duivel verkocht.¹¹⁸

Volgens De Ligt was de aanduiding 'intellectueel' bovendien een beladen begrip omdat het met hoogmoed werd geassocieerd - al verkoos hij de benaming 'intellectueelen' boven alternatieven als

¹¹³ De Ligt, 'Ontstaan en ontvangst van den Bond van Revolutionnair-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (17 januari 1920) 2-3 en ibidem (24 januari 1920) 2; De Lange, 'Bart de Ligt en de intellectuelen' 187. Het is echter niet waarschijnlijk dat de Clarté-beweging al in de beginfase model heeft gestaan; de voorbereiding voor de BRSI was al enkele maanden aan de gang toen Barbusse de oprichting van Clarté bekendmaakte. Dit gold ook voor de publicatie van Rollands oproep aan het intellect. In: Etty, *Henriette Roland Holst* 677.

¹¹⁴ Zo werd bijvoorbeeld in Ragaz' *Neue Wege* propaganda gemaakt voor de BRSI: 'An die Intellektuellen von Holland!', *Neue Wege* (januari 1920) 34-35.

¹¹⁵ Arthur Lehning, 'Henriette Roland Holst', *Clarté. Bulletin français de l'internationale de la pensée* (20 mei 1921); Emmy van Lokhorst, 'Een Parijsche vergadering van Clarté', *De Nieuwe Amsterdammer* (27 september 1919) 4; Emmy van Lokhorst, 'Clarté en de Russische revolutie', *De Nieuwe Amsterdammer* (1 november 1919) 3; 'Buitenlandsche tijdschriften', *De Nieuwe Amsterdammer* (26 juni 1920) 3 en Victor E. van Vriesland, 'Brief uit Parijs', *De Nieuwe Amsterdammer* (15 mei 1920) 5; 'Weekbladen', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (27 september 1919 - Avondblad) 9.

¹¹⁶ De Lange, *Doel en streven van de Bond van Revolutionnair-Socialistische Intellectueelen* 20-21.

¹¹⁷ De Ligt, 'Ontstaan en ontvangst van den Bond van Revolutionnair-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (17 januari 1920) 2 en Bart de Ligt, 'Boeken voor "de nieuwe generatie". Hugo Ball Zur Kritik der deutsche Intelligenz', *De Nieuwe Amsterdammer* (23 oktober 1920) 2-3 en (30 oktober) 2-3.

¹¹⁸ Bart de Ligt, 'De bond van Rev-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (6 november 1920) 2.

'hersenaarbeiders' of 'hoofdarbeiders' die eveneens een dubbelzinnige lading bezaten. De leden van de BRSI moesten door aansluiting te zoeken bij de arbeiders, de typische intellectuele eigendunk en meerderwaardigheidsgevoelens overwinnen. Net als de Clarté-beweging mocht de bond geen exclusieve club zijn van kunstenaars en geleerden; iedereen die 'naar aanleg of werk' tot de intellectuelen behoorde was welkom. Uiteindelijk waren de intellectuelen immers een product van de burgerlijke maatschappij en moesten zij meewerken aan hun eigen opheffing.¹¹⁹ Voor het zover was, was er echter nog een hoop werk te verzetten: volgens de Ligt ontging de meerderheid van de intellectuelen de historische betekenis van de revolutie. Zij bleven burgerlijk, verkozen de 'schijn-orde' van het kapitalisme en waren de wereldoorlog alweer vergeten.¹²⁰ Juist vanwege hun invloedrijke en tot dusver nogal desastreuze maatschappelijke rol, was de 'inwendige zending' van de BRSI onder de intelligentsia noodzakelijk. Het 'wekken van een nieuw bewustzijn onder de intellectuelen' was bovendien meer dan een manier om de verlangde maatschappelijke vernieuwing dichterbij te brengen, het bood hen ook de mogelijkheid om zich te 'zuiveren' en boete te doen voor de gemaakte fouten. In de woorden van De Ligt konden de intellectuelen 'moreel [...] worden geadeld' door zich 'te richten op een nieuwe menswaardige samenleving'.¹²¹

Met deze kritiek en zijn missie om de intelligentsia te zuiveren, nam De Ligt nadrukkelijk afstand van de populaire 'burgerlijke' en elitaire visie op de roeping van de Europese schrijvers en geleerden die Romain Rolland verkondigde. Toen hij Rolland - met wie hij een principiële afkeer van geweld deelde en die hij in allerlei opzichten hoog waardeerde - jaren later in Zwitserland persoonlijk leerde kennen, greep De Ligt dan ook de gelegenheid aan om over dit fundamentele verschil van inzicht te debatteren. In een 'nogal gespannen, persoonlijk gesprek' probeerde hij de Nobelprijswinnaar aan het verstand te brengen dat 'de intellectuelen niet als een soort engelen boven het strijdgewoel hadden te zweven, doch er midden tussen behoorden', dat zij alleen door zich te engageren en zich 'te vereenzelvigen met de concrete werkelijkheid' hun belangrijke taak konden vervullen. Hoewel de eerste ontmoeting voor De Ligt op een teleurstelling was uitgelopen en hij Rolland niet had kunnen overtuigen, bleef de interesse in elkaars denkbeelden bestaan en voerden de twee pacifisten een omvangrijke correspondentie. Uiteindelijk zou ook Rolland het ideaal van de intellectuele onafhankelijkheid laten varen, door in de jaren dertig de Sovjet-Unie als krachtige bondgenoot tegen het fascisme en nationaal-socialisme te steunen. De Ligt waardeerde dat hij eindelijk 'van zijn olympische wolkentroon' was neergedaald en zich in het strijdgewoel had gemengd, al kon hij zich in de uitkomst - Rollands steun voor de Franse Volksfrontregering en zijn gedaantewisseling van pacifistische kosmopoliet tot *fellowtraveller* - niet vinden.¹²²

Zelf had De Ligt inmiddels al vele jaren het bolsjewisme afgezworen. Hij zag al spoedig in dat de gedroomde religieuze loutering in Rusland uitbleef en dat de revolutie er ontaardde. In oktober 1920 droeg hij het voorzitterschap van de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen over aan M.C. van Wijhe. Ook bij veel andere revolutionair-socialisten was, met het verzanden van het revolutionaire getij, de geestdrift bekoeld. Vergaderingen werden niet meer bezocht en nieuwe initiatieven bleven achterwege. Eind 1920 werd de uitgave van *De Nieuwe Amsterdammer* vanwege financiële moeilijkheden bij een oplage van bijna 4000 exemplaren gestaakt.¹²³ In februari 1922

---

¹¹⁹ De Ligt, 'Ontstaan en ontvangst van den Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen', *De Nieuwe Amsterdammer* (24 januari 1920) 2 en 4.

¹²⁰ Ibidem (17 januari 1920) 3 en ibidem (10 januari) 2.

¹²¹ Ibidem (17 januari 1920) 3.

¹²² Bart de Ligt, 'Romain Rolland's bekering', *Bevrijding* (1936) 42-43.

¹²³ 'Bij 't laatste nummer', *De Nieuwe Amsterdammer* (25 december 1920) 1.

besloot het bestuur tot opheffing van de BRSI op een vergadering in Den Haag - toevallig stierf op diezelfde dag en in diezelfde stad Clara Wichmann onverwacht in het kraambed.¹²⁴ De Ligt richtte zich inmiddels weer op de antimilitaristische beweging en vuurde in 1921 de protestacties aan voor de dienstweigeraar Herman Groenendaal (1901-1979). Al had hij zijn geloof in de bolsjewistische revolutie verloren, zijn hoop op een pacificerende missie door en voor de intellectuelen was niet geknakt.

Dirk Coster en de verdediging van de zachte krachten

Evenals De Ligt, dichtte Dirk Coster de intellectuelen een vernieuwende en verzoenende taak toe in het door de oorlog verscheurde Europa. Maar terwijl De Ligt aandrong op een intellectueel engagement in dienst van een 'revolutie van de revolutie', vestigde Coster in zijn tijdschrift *De Stem* de hoop op de kunst en was hij wars van een intellectuele politieke inmenging - een overtuiging die hem uiteindelijk halverwege de jaren twintig tóch tot een politiek engagement zou brengen. In zijn dissertatie over *De Stem* karakteriseerde de Vlaamse schrijver-letterkundige Paul de Wispelaere dit maandblad als een 'centrum van humanistisch georiënteerd literair en geestelijk leven'. Volgens hem was geen ander tijdschrift in de moderne Nederlandse literatuur zozeer sterk beroerd door de internationale vernieuwingsdrang die Europa na 1918 overspoelde als *De Stem*. Bovendien was het blad, toen halverwege de jaren twintig de hooggespannen verwachtingen plaatsmaakten voor ontgoocheling, een belangrijke en vroege 'waarschuwend stem' in Nederland tegen het opkomende fascisme. Het feit dat het bestaan van *De Stem* (1921-1941) begrensd wordt door de twee wereldoorlogen had volgens De Wispelaere dan ook 'méér betekenis dan die van een uiterlijke periodisering'.¹²⁵

Het uitgangspunt van de oprichting van *De Stem* in 1921 vormde de wens om met de kunst de werkelijkheid te veranderen. Een verlangen dat in het naoorlogse tijdvak onder intellectuelen wijdverbreid was en een jaar eerder ook ten grondslag had gelegen aan *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren*. Havelaar en Coster hoopten met hun tijdschrift bij te dragen aan een synthese van ethiek en esthetiek, die volgens hen vanwege de 'verhevigde levenswil van dezen tijd' in aantocht was. Zij bestreden hartstochtelijk het rationalisme dat in de negentiende eeuw - 'de eeuw der stijlloosheid' - kunst en samenleving uiteen had gedreven.¹²⁶ Ook het 'l'art pour l'art'-ideaal moest het bij Coster en Havelaar ontgelden. Al jaren eerder, in 1912, hadden zij hierom gepolemiseerd tegen respectievelijk de Tachtigers Willem Kloos en Lodewijk van Deyssel.¹²⁷ Met *De Stem* wilden zij de dwaling uit de wereld helpen dat schoonheid mogelijk zou zijn zonder wijsheid en andersom. Omdat de kunst slechts zuiver kon zijn wanneer het was doordrongen van het ideaal van maatschappelijke rechtvaardigheid, zou *De Stem*, zo verklaarde Coster in het programmatische openingsartikel, zich niet onverschillig tonen voor maatschappelijke problemen.¹²⁸ Er bestond een wederzijdse afhankelijkheid tussen kunst en maatschappij: een menselijkere samenleving zou leiden tot een schonere kunst en een menselijkere kunst zou leiden tot een betere samenleving. De

---

¹²⁴ De Lange, 'Bart de Ligt en de intellectueelen' 190-192.

¹²⁵ De Wispelaere, *Van Stem tot anti-Stem I-II*.

¹²⁶ Just Havelaar, 'De eeuw der stijlloosheid', *Groot-Nederland* (1916) 488-517 en idem, 'Kunst en samenleving', in: *De toekomst der maatschappij. Negen voordrachten gehouden voor de "Amsterdamse studentenvereniging voor sociale lezingen"* (Amsterdam 1917) 213-257.

¹²⁷ Oomes, 'Dirk Coster 1887-1956' 368.

¹²⁸ Dirk Coster en Just Havelaar, 'Voorwoord', *De Stem* (1921) 1 en Dirk Coster, 'Brief aan de medewerkers van De Stem', *De Stem* (1921) 2-6.

kunstenaar had daarom de taak uit te drukken wat er in de maatschappij omging, een opdracht die moest resulteren in schilderijen, gedichten of romans die waren doordrongen van 'levenskracht' en 'menschelijkheid'. Het betekende kortom geenszins dat alle goede kunst per definitie een socialistisch stempel moest dragen of dat kunstenaars moesten overgaan tot een maatschappelijk en politiek engagement. Het enige werkelijke, onafhankelijke en objectieve criterium om de kunst te beoordelen was volgens de levensfilosofen Havelaar en Coster de 'menschelijkheid' en 'levensintensiteit' die eruit sprak.¹²⁹

Naar de overtuiging van Coster beschikten de kunst en literatuur over het bijzondere vermogen om de mens deelgenoot te maken van de levenskracht die in de kunstenaar aanwezig was toen hij zijn werk creëerde en konden zij op deze manier bijdragen aan het verspreiden van de heilzame en verbindende 'levenskracht' in het ontredde Europa. Het was immers vanuit deze veronderstelling geweest, dat hij campagne had gevoerd voor Dostojevski, als profeet van de unieke, Russische vitaliteit.¹³⁰ Het primaat lag voor Coster onvoorwaardelijk bij het 'Leven' en de menselijkheid die hiermee, in zijn optiek, onlosmakelijk was verbonden. Hij weigerde zich dan ook uitdrukkelijk te bekennen tot een bepaalde literaire, artistieke, religieuze of politieke stroming. Coster beschouwde zichzelf als een waarlijk onafhankelijke en 'neutrale' intellectueel. Ook *De Stem* had volgens Coster en Havelaar geen 'bepaald program', noch was het een orgaan van een 'bepaalde richting', want 'een richting te zijn toegedaan, beteekent een deel menselijkheid buiten te sluiten'. Zij wilden hun tijdschrift openstellen voor verschillende stemmen, zolang uit bijdragen maar een krachtige en intense 'menschelijkheid' zou spreken.¹³¹

De notie van de kunst als drager van een in het 'Leven' gefundeerde culturele regeneratie en Europese verzoening, kwam tot uitdrukking in de internationale, humanistische oriëntatie van *De Stem*. In 1923 roemde de literatuurcriticus P.H. Ritter de samenwerking tussen Coster en Havelaar, omdat deze volgens hem de Nederlanders had 'vastgeschakeld aan het nieuwe internationale geestesleven, dat juist onder de ontzettende verwarringen en misdaden van onzen tijd, bezig is te ontluiken.'¹³² De meeste artikelen in *De Stem* waren gewijd aan de buiten- en binnenlandse literatuur, poëzie, toneel, beeldende kunst en muziek, waarin Havelaar en Coster 'de kostbare kern, eener groeiende nieuwe menselijkheid' meenden te ontwaren.¹³³ *De Stem* was echter zeker niet uitsluitend een literair of artistiek maandblad: ook levensbeschouwelijke, wijsgerige thema's en de Europese politiek kwamen aan bod, al lieten Coster en Havelaar dat laatste stevast aan anderen over.¹³⁴ Daarnaast publiceerde het tijdschrift regelmatig bijdragen van pacifistische, buitenlandse schrijvers en denkers als Rabindranath Tagore, *Europe*-oprichter René Arcos, de Duitse politiek analist Emil Julius Gumbel, het SPD-lid Lothar Erdmann, Maksim Gorki, Thomas Mann, André Gide, Romain Rolland en de Oostenrijkse schrijver Rudolf Jeremias Kreutz (1876-1949). Rolland was overigens, net als Dostojevski en Henriette Roland Holst, één van Costers literaire helden in wie

---

¹²⁹ Over de kunstopvattingen van Coster en Havelaar: Oversteegen, *Vorm of vent; De Vries, Gemeenschap en wereld-ik, geheel op de wijze der kunst* (Amsterdam 1990) en De Wispelaere, 'Dirk Costers levensbeschouwing'.

¹³⁰ Dirk Coster, 'De beteekenis der litteratuur voor het leven', *De Stem* (1923) 587-597, aldaar 593.

¹³¹ Coster, 'Brief aan de medewerkers van "De Stem"' 2; Redactie, 'Bij den ingang van den derden jaargang. Een overzicht', *De Stem* (1922) 1057-1064, aldaar 1057-1058.

¹³² Ritter, 'Geestelijke stroomingen in de Noord-Nederlandsche letterkunde tusschen 1898 en 1923' 1008.

¹³³ 'Bij den ingang van den derden jaargang', *De Stem* (1922) 1057-1064, aldaar 1061.

¹³⁴ Dit onderwerp kwam meestal aan bod in de artikelen van buitenlandcommentator J. Welders (pseudoniem van Abraham Ricardo).

volgens hem 'karakter' en 'schoonheid' samenvloeiden. Al tijdens de oorlogsjaren had hij een cursus over zijn literaire werk gegeven onder de titel 'de herleving in Frankrijk'.¹³⁵

In het openingsartikel van *De Stem* hadden Coster en Havelaar de intentie uitgesproken om 'de levende stemmen van Nederland en Vlaanderen te vereenigen en tot een harmonie te doen samenklinken'; de Zuid-Nederlandse literatuur en dichtkunst nam in hun blad dan ook een bijzondere plaats in.¹³⁶ Aanvankelijk was het de bedoeling dat het tijdschrift ook een redacteur uit Vlaanderen zou hebben. Maar de beoogde derde man, de gerenommeerde schrijver August Vermeylen (1872-1945), die een van de oprichters van het invloedrijke Belgische fin de siècle-tijdschrift *Van Nu en Straks* was geweest, haakte in een laat stadium af, omdat de samenwerking met Nederland politiek gevoelig bleek te liggen.¹³⁷ Hoewel de redactie van *De Stem* in Nederlandse handen bleef, zouden veel Vlamingen in het blad publiceren. De trouwste Vlaamse medewerkers waren de dichters Urbain Van de Voorde (1893-1966) en Achilles Mussche.¹³⁸ De eerste hield er humanistische idealen op na, maar was - net als Havelaar en Coster - wars van alle avant-gardistische vernieuwingsdrang. De tweede was een overtuigd socialist en literair verwant aan het humanitair expressionisme. Voor deze laatste modernistische literaire stroming, die vooral in Vlaanderen opgang maakte, hadden Havelaar en Coster wél een sterke belangstelling. *De Stem* bood een Noord-Nederlands podium aan dichters en schrijvers als Wies Moens (1898-1982), Victor J. Brunclair (1899-1944), Eugeen de Bock (1889-1981) en Marnix Gijssen (1899-1984), die droomden van een kosmische, al-menselijke broederschap en zich hadden verzameld rond het tijdschrift *Ruimte* (1920-1921). Coster prees bijvoorbeeld de expressionistische gedichten van Moens als een manifestatie van een 'waarachtige moderniteit', waarin 'de nadering eener nieuwe menselijkheid voorvoelbaar is'.¹³⁹ De waardering was wederzijds, want deze jonge Vlaamse modernisten beschouwden op hun beurt *De Stem* als een verwante representant van de humanistische, naoorlogse geest.¹⁴⁰

Het was de bekende humanitair-expressionistische bloemlezing *Menschheidsdämmerung* (1919) van de Duitse publicist Kurt Pinthus (1886-1975), die Coster inspireerde tot het samenstellen van *Nieuwe geluiden* (1924), een bundel met poëtische hoogtepunten uit het Nederlandse

---

¹³⁵ Dirk Coster, 'De ontvucherende toreador', *De Stem* (1927) 403-413, aldaar 403; Archief Letterkundig Museum, C 00377 R, 'Aankondigen en voordrachten Dirk Coster (1914-1919)'.

¹³⁶ Coster, 'Brief aan de medewerkers van *De Stem*' 2; 'Bij den ingang van den derden jaargang' 1062.

¹³⁷ Vermeylen was in 1920 in de race was om rector te worden van de Gentse universiteit en vreesde de tegenstanders van zijn kandidatuur van munitie te voorzien door zijn betrokkenheid bij *De Stem*. Om te voorkomen dat *De Stem* zou worden afgeschilderd als een door de Hollanders gedomineerd, maar heimelijk door de Duitsers gefinancierd initiatief en dat hij zelf vervolgens zou worden weggezet als een activistische collaborateur, besloot hij, op aandringen van de reeds geworven Vlaamse medewerkers, toch maar van de samenwerking af te zien. De bewuste correspondentie van Vermeylen aan Coster is afgedrukt in: De Wispelaere, Van Stem tot anti-Stem 114-119.

¹³⁸ Naast de genoemde Vlaamse auteurs publiceerden in de jaren twintig in *De Stem* ook: Karel van de Woestijne, Franz de Backer, Stijn Streuvels, Herman Teirlinck en Felix Timmersmans. Vanaf 1928 zijn in *De Stem* regelmatig bijdragen te vinden van Hendrik de Man. Uit Mussche's *Ter waarheid* werden weleens bijdragen overgenomen.

¹³⁹ 'Bij den ingang van den derden jaargang' 1061. Overigens stond Coster zeker niet kritiekloos ten opzichte van de Vlaamse modernisten. Zo maakte hij bezwaar wanneer zij een harde toon aansloegen, twijfelde hij soms aan de oprechtheid van hun humanistische idealen en verzette hij zich tegen de poëtische vorm die zij hanteerden. Zijn perceptie van, en relatie tot het Vlaamse humanitair expressionisme komt uitvoerig aan bod in: De Wispelaere, Van Stem tot anti-Stem 268-294.

¹⁴⁰ Ibidem 148-154. De culturele oriëntatie op Nederland - en Duitsland - laat zich ook verklaren door de activistische achtergrond van veel humanitair expressionisten als bijvoorbeeld Moens en De Bock.

taalgebied in de periode 1918-1923.¹⁴¹ In de inleiding signaleerde hij opnieuw een verhevigde drang tot overgave aan het leven en de werkelijkheid; het kenmerk dat volgens hem de naoorlogse Europese literatuur van de vooroorlogse onderscheidde. Maar nu klonk hij beduidend minder optimistisch dan in het eerste nummer van *De Stem*, toen een samensmelting van de ethiek en esthetiek slechts een kwestie van tijd had geleken. Coster - die eerder in *Dostojevski* al had gewezen op de dualiteit en grilligheid van het 'Leven' - benadrukte in zijn bloemlezing stellig dat de levensovergave kon resulteren in tegenstrijdige idealen; in socialisme, maar ook in fascisme, in liefde, maar ook in een harde en bruuske levensdrift die 'het leven uitroept tot een schitterend spel van kracht en onstuimige wreedheid.' Tot zijn spijt moest hij concluderen dat vooral dit laatste het geval was geweest. In weerwil van de hooggespannen verwachtingen had de verhevigde levensdrang slechts weinig 'schoonheid' opgeleverd, 'en dan nog 't meest in de schilderkunst'. Het leek ontaard in 'haastige forceeringen', 'leugens' en 'hardheid'. Excessen die op artistiek terrein een sterke weerslag hadden op het modernisme.¹⁴² Bovenal leken de jonge Europese schrijvers een grimmige en blinde vastberadenheid te delen en waren ze eensgezind in hun luidruchtige afwijzing van alle 'besluiteloosheid', ongeacht de 'teedere, gekneusde en conscientieuze menselijkheid' die dikwijls in deze besluiteloosheid besloten lag. Te midden van alle 'vergissingen', 'forceeringen' en 'ontbinding' die het modernisme had veroorzaakt, meende Coster niettemin nog steeds een diepe en verbindende levensliefde te ontwaren, die, nu het modernisme volgens hem 'over heel de Europeesche linie' tot de tucht leek weder te keren, kon uitgroeien tot een 'nieuwe vastheid' en een nieuwe kunst.¹⁴³

Hoe het modernisme zich manifesteerde werd volgens Coster in belangrijke mate bepaald door de 'politieke omstandigheden' en de 'landdaard'. In het verslagen, ontredderde Duitsland had het dan ook weinig goeds voortgebracht en geleid tot 'een zenuw-ontbonden mystische opzweeping' en een teugelloze, absolutistische 'sociale propaganda'.¹⁴⁴ Niettemin signaleerde hij de eerste aanzet tot een 'noodzakelijk zelfreinigingsproces' en meende hij dat het Duitse expressionisme een begin had gemaakt om zich van zijn 'Pruisische brutaliteit' en 'steenharde verwaandheid' te ontdoen.¹⁴⁵ De sterke Duitse invloed op het Vlaamse modernisme betrof echter hoofdzakelijk de schaarse, 'hogere uitingen der Duitse cultuur' - die blijkbaar wel degelijk bestonden en waarmee Coster ongetwijfeld doelde op het humanitair expressionisme, zoals dat in Pinthus' *Menschheitsdämmerung* tot uitdrukking kwam. De wereldoorlog was zowel verantwoordelijk voor de aanraking met de Duitse cultuur als voor het hevige Vlaamse verlangen naar een 'geestelijke revolutie', waarvoor Van de Voorde, Mussche en de humanitair expressionisten Paul van Ostaijen (1896-1928), Wies Moens en Marnix Gijssen volgens Coster exemplarisch waren.¹⁴⁶ In tegenstelling tot de Zuid-Nederlandse dichtkunst was de Noord-Nederlandse modernistische poëzie 'uiteraard niet baanbrekend', al was zij wel degelijk beroerd door de buitenlandse vernieuwingen: de katholieke jongeren rond *Roeping* lieten zich inspireren door de Vlamingen en de

¹⁴¹ Coster, *Nieuwe geluiden* V. Urbain Van de Voorde besprak *Menschheitsdämmerung* welwillend in *De Stem*: 'Moderne Duitse dichtkunst', *De Stem* (1923) 358-368.

¹⁴² Ook Havelaar verwierp verregaand het 'abstract modernisme', in: De Vries, *Gemeenschap en wereld-ik, geheel op de wijze der kunst* 137. Coster was overigens al eerder in *De Stem* uitgevaren tegen wat hij beschouwde als een verkeerd, geforceerd en dogmatisch modernisme, zoals in: 'Aanteekeningen IX, *De Stem* (1923) 661-665 en 'Aanteekeningen X. Het dogma der moderniteit', *De Stem* (1923) 767-771.

¹⁴³ Coster, *Nieuwe geluiden* XIX- XXI en XXIV-XXV.

¹⁴⁴ Ibidem XXV-XXVI.

¹⁴⁵ 'Bij den ingang van den derden jaargang', 1061.

¹⁴⁶ Coster, *Nieuwe geluiden* XXX-XXXVI.

dichters rond *Het Getij* ondergingen een 'vluchtige invloed' van het Franse modernisme. In Frankrijk had het modernisme een minder verderfelijke uitwerking dan in Duitsland en had het een tweeslachtig karakter aangenomen. Enerzijds bestond er in Frankrijk een wrede, 'fascistische strooming', anderzijds kreeg het gestalte in een 'a-politiek humanisme, dat gedeeltelijk verband hield met de Clarté-beweging'.¹⁴⁷ Costers voorkeur ging vanzelfsprekend uit naar deze laatste apolitieke richting, al sloeg hij de plank mis met zijn verwijzing naar de Clarté-beweging: op het moment dat hij zijn inleiding schreef, liep die al bijna drie jaar aan de leiband van de Derde Internationale.

Nadat hij in *Nieuwe geluiden* de balans had opgemaakt en tot de conclusie was gekomen dat de heilzame werking van de 'levenskrachtige' kunst nog niet voldoende tot gelding was gekomen, richtte Dirk Coster zijn pijlen steeds vaker op schrijvers en dichters die zich in zijn ogen hun verlossende taak verzaakten en zich lieten leiden door een verkeerde, wrede en roekeloze levensdrift in plaats van door een zuivere, verbindende levensliefde. Vooral auteurs die rechts-nationalistische politieke opvattingen propageerden, werden door hem aangevallen. Zo kwam Coster, die politiek en literair weigerde om kleur te bekennen, halverwege de jaren twintig tóch tot een politiek engagement, uit weerzin tegen de intellectuelen die door hun politieke inmenging het menselijkheidsideaal verraadden. Hij kantte zich bijvoorbeeld tegen de antidemocratische en oorlogszuchtige denkbeelden van de dichter-politicus Geerten Gossaert - het alias van de Nationale Unie-oprichter Carel Gerretson (1884-1958). Ook bekritiseerde hij het geforceerde modernisme en de harde, meedogenloze toon van de militant-katholieke broers Henri en Gerard Bruning (1900-1983 en 1898-1926) en berispte hij - onder pseudoniem - zijn vriend Jan Greshoff (1888-1971) om diens flirt met Maurice Barrès en de Action Française.¹⁴⁸ Toen hij begin 1926 terugblikte op het voorafgaande 'litteraire jaar', concludeerde Coster teleurgesteld: 'Het verantwoordelijkheidsbesef van den Europeeschen dichter tegenover het leven-als-geheel begint opnieuw te verzwakken, - het begint te verzwakken aler het goed ontwaakt was.' Een eenzijdig estheticisme, dat dit keer 'hard en veeleer Romeinsch van toon' was, had opnieuw de overhand gekregen en de ethiek verdrongen. Dat deze wrede schoonheidszin in Nederland relatief gemakkelijk terrein kon winnen, kwam omdat er geen 'helsche herinneringen' aan de wereldoorlog waren, die onderdrukt hoefden te worden. Representatief voor deze tendens vond Coster de antidemocratische en antihumanistische dichter Jacques Bloem (1887-1966). De bakermat van het 'koude laatdunkende aesthetische nederzien' lag echter in Parijs, 'de hoofdstad der overwinnaars'.¹⁴⁹ Tot boegbeeld van deze naoorlogse, vitalistisch-fascistoïde hardheid verklaarde Coster de Franse dichter-stierenvechter Henry de Montherlant

---

¹⁴⁷ Ibidem XXVI.

¹⁴⁸ Willem Goedhart, 'Aanteekeningen I. een interview geïnterviewd', *De Stem* (1925) 215-218; Peter Claudius, 'Aan een gewezen dichter II', *De Stem* (1925) 218-221; 'Merkwaardigs uit de tijdschriften', *De Stem* (1925) 154-156, aldaar 154; 'Nederlandsche litteratuur. Jong katholieke poëzie', *De Stem* (1925) 295-309, aldaar 297; 'Merkwaardigs uit de tijdschriften', *De Stem* (1925) 684-686, aldaar 684-685 en Julius Meijer, 'Aanteekeningen. L'Action Française en Hollande', *De Stem* (1924) 366-368. Overigens stond Coster aanvankelijk positief tegenover het 'Roomsche modernisme', zoals dat door Henri en Gerard Bruning vertolkt werd, omdat hij de jonge katholieke auteurs rond *Roeping* en *De Gemeenschap* tot een 'geestelijk-vernieuwend Katholieke Schoonheid' in staat achtte en wellicht ook omdat hij met de literaire mentor van deze groep - Pieter van der Meer de Walcheren - bevriend was. Zie bijvoorbeeld: Dirk Coster, 'Nederlandsche litteratuur. Het roomsche modernisme in de litteratuur', *De Stem* (1923) 851-863.

¹⁴⁹ Dirk Coster, 'Jaaroverzicht van "De Stem"', *De Stem* (1926) 1-19, aldaar 5-6.

(1896-1972) - die zelfs de brutaliteit had gehad om zich in een artikel te verdiepen in de mogelijkheid Costers held 'Romain Rolland eventueel te zullen laten fusilleren'.¹⁵⁰

Een tegenreactie op Costers missie om de kunstenaars ter verantwoording te roepen, liet niet lang op zich wachten. Zo verweet Bloem hem en *De Stem* een enghartig moralisme.¹⁵¹ Eerder had hij in een interview met de journalist G.H. 's Gravesande (1882-1965) al verklaard uit te zien naar de 'genadeslag' van het 'humanitarisme' in de literatuur, die volgens hem evenals het politieke einde van de democratie onvermijdelijk was.¹⁵² Gerard Bruning meende de literatuurcriticus Coster als 'valsche munter' te moeten ontmaskeren, omdat hij zich liet leiden door zijn persoonlijke ethische preoccupaties, in plaats van door de eeuwige in het katholicisme gewortelde waarden en waarheid. Zijn literaire kritiek was dan ook te beschouwen als een 'stuurloos dilettantisme' en 'een continueering van het subjectivisme, dat sedert Wittenberg en de humanisten de Europeesche cultuur heeft aangevreten en regelrecht naar de ontbinding in plaats van naar "een nieuwe en wijdere cultuur verzadigd van magische krachten" voert'.¹⁵³ Coster liet zich door deze aanvallen geenszins ontmoedigen en benadrukte in een gesprek met 's Gravesande - die ook hem voor *Den Gulden Winckel* interviewde - dat alle dogmatiek die de menselijkheid schond, of deze nu katholiek was of communistisch, het werk was 'van den duivel'. Juist in deze tijd van politieke polarisering, waarin de wereld zich steeds meer 'in partijenschappen' verdeelde, kon het neutrale, humanistische karakter van *De Stem* 'sterker [...] te voorschijn treden'. Strijdlustig verklaarde hij:

Wij zullen ons houden aan de keuze van 't niet-kiezen. En worden we daarmee ieders vijand, tant mieux. Wij zoeken den mensch, het menselijke, in alle partijen. [...] Het was een tijdje niet prettig om humanist te zijn, omdat het humanisme in de mode was. Maar ik geloof werkelijk dat het binnenkort weer de moeite waard gaat worden.¹⁵⁴

Een medestander in de strijd tegen 'de wonderlijke perversie van de intellectueelen, die we "de tendenz der ontmenselijking" noemden', vond Coster in de Franse filosoof Julien Benda. Benda's beroemde aanklacht *La trahison des clercs* (1927) verwelkomde hij als een moedige en 'felle verdediging' van wat Henriette Roland Holst "de zachte krachten" noemt tegen de gevaarlijke machten die hen bedreigen' in een tijd waarin het humanisme in 'een verdedigende, dat is reactionnaire positie' was gedrongen. Verschillende passages uit dit pamflet werden in *De Stem* in Nederlandse vertaling uit *La Nouvelle Revue Française* overgenomen. Benda had de intellectuelen, de 'klerken' van de moderne wereld, ervan beschuldigd hun roeping als hoeders van de eeuwige, humanistische waarden te hebben verloochend, door zich in de politieke arena te begeven. Wat hij als linkse intellectueel, oud-Dreyfusard en tegenstander van het fascisme niet bedoelde was dat de politiek en de cultuur per definitie twee gesloten systemen behoorden te zijn. Wat hij wel bedoelde was dat intellectueel politiek engagement slechts geoorloofd was in naam van een tijdloze, hogere moraal en redelijkheid. Zijn kritiek betrof de schrijvers en geleerden van zijn tijd, die zich in groten

---

¹⁵⁰ Ibidem 5; 'Merkwaardigs uit de tijdschriften', *De Stem* (1926) 285-290; 'Merkwaardigs uit de tijdschriften', *De Stem* (1926) 800-805; 'Merkwaardigs uit de tijdschriften. De ontvucherde toreador', *De Stem* (1927) 153-163, aldaar 154 en Frédéric Lefebvre, 'Un heure avec Dirk Coster', *Les Nouvelles Littéraires* (19 maart 1927) 1 en 6. Zie uitgebreider over Coster en De Montherlant: De Wispelaere, Van Stem tot anti-Stem 453-456.

¹⁵¹ J.C. Bloem, 'Moralistische kunstkritiek', *De Vrije Bladen* (1927) 282-285, aldaar 284.

¹⁵² G.H. Pannekoek, 'Al pratende met... Mr. J.C. Bloem', *Den Gulden Winckel* (1925) 98-102, aldaar 101-102.

¹⁵³ Gerard Bruning, 'De valsche munter', in: idem, *Nagelaten werk. Samengesteld en ingeleid door Henri Bruning en H. Marsman* (Nijmegen 1927) 182-193, aldaar 185-186. Het artikel 'De valsche munter' verscheen eerder in januari 1926 in het dagblad *De Morgen*.

¹⁵⁴ Pannekoek, 'Al pratende met... Dirk Coster' 270.

getale lieten meevoeren door de gevaarlijke en irrationele, politieke hartstochten als het nationalisme, racisme en een kritiekloze verheerlijking van een sterke staat of van de eigen klasse. Evenals Benda beklemtoonde Coster dat het intellectuele verraad een Europees en grensoverschrijdend probleem was - al vond ook hij de situatie het schrijnendst in het fascistische Italië en het bolsjewistische Rusland. De namen die Benda noemde - van bijvoorbeeld Maurice Barrès, Charles Maurras (1868-1952), Gabriele d'Annunzio (1863-1938) en Rudyard Kipling (1865-1936) - konden dan ook gemakkelijk worden vervangen door de namen van Nederlandse dichters als Jacques Bloem, Geerten Gossaert en Jan Greshoff. Niet alleen zijn analyse, maar ook de sombere consequenties die Benda eraan verbond voor het lot van Europa, waren Dirk Coster uit het hart gegrepen. In een tijd waarin Europa beschikte over 'onmetelijke verdelgingswapens' als gifgassen, bestond volgens hem een gereede kans dat 'de militante en bloedzoekende droom der huidige dichters en denkers een voorbode zal blijken van [...] een nieuwe chaos, een nieuwe middeleeuwen, waarin opnieuw een beschaving verzinken zal.'¹⁵⁵

Coster's receptie van *La trahison des clercs* is tekenend voor de verschuiving in zijn denken die zich halverwege de jaren twintig voltrok. In plaats van de regenererende en humaniserende capaciteiten van het 'Leven' via de kunst voorop te stellen, zag hij het nu als zijn taak om te waarschuwen voor de destructieve vermogens van de irrationele levenskrachten. Vermogens waarvan hij het bestaan altijd had erkend, maar waarvan hij gehoopt had dat zij zouden worden overwonnen door het diepe menselijkheidsverlangen dat Europa na de catastrofe van de Eerste Wereldoorlog overspoelde. Het hoogdravende, neoromantische idealisme moest nu wijken voor een meer zakelijke houding, voor een beroep op de rede en een sterkere gerichtheid op de politieke realiteit. De gloedvolle verwachting van een nieuwe cultuur maakte plaats voor somberheid over de toekomst. Vanwege de alomheersende 'lugubere onzekerheid', de aantrekkingskracht van het fascisme en bolsjewisme 'die het gansche leven van heden doordringt' en vooral vanwege de twijfel over de zin en betekenis van de 'beproeving van 1914', achtten Coster en Havelaar het begin 1927 dan ook noodzakelijk om de Nederlandse intellectuelen te peilen over de toekomst van de cultuur. Vertwijfeld vroegen zij zich af of de levenskracht, die in de eigen tijd 'machtiger, heviger, roekeloozer' raasde dan ooit tevoren, het begin was van de 'verdieplijking onzer beschaving' of van 'een grooter en dieper leven?'¹⁵⁶ Een antwoord op de in deze enquête gestelde dramatische vraag 'Waarheen gaan wij?', formuleerde Coster zelf in het voorwoord van de tweede druk van zijn *Dostojevski*. Bedroefd constateerde hij dat de heilzame werking van de literatuur van de grote Rus was uitgebleven, dat zijn idool in de vergetelheid was teruggezonken en dat 'het nieuwe woord' was 'aan den laat gerijpten jongeling De Montherlant'. Omdat de 'donkere levensdrift', die in Rusland en Italië reeds zegevierde, Europa steeds steviger in haar greep kreeg, stevende het continent volgens hem nu daadwerkelijk op een nieuwe oorlog af.¹⁵⁷

Ook de meer naïef optimistische Havelaar was inmiddels in het essay 'De nieuwe mensch' (1928) tot het inzicht gekomen dat het geloof in de levenskracht duistere zaken teweeg kon brengen

---

¹⁵⁵ 'Merkwaardigs uit de tijdschriften. Het verraad der klerken', *De Stem* (1927) 962-974, aldaar 968-969 en 'Merkwaardigs uit de tijdschriften. Het verraad der klerken', *De Stem* (1928) 71-81, aldaar 77-78.

¹⁵⁶ 'Waarheen gaan wij?... Een poging tot onderzoek en zelfonderzoek', *De Stem* (1927) 1-3. Reacties op deze enquête kwamen van: J.C. van Schagen, Menno ter Braak, P.H. van Moerkerken, Johannes Tielrooy, Henriette Roland Holst, Gerrit Mannoury, Willem Banning, J. de Gruyter, Nico Rost, Jan Engelman, W.A. Bongers en Hendrik de Man. Ook *Barchem-Bladen* organiseerde een jaar later een enquête waarin naar het peil van 'hedendaagsche cultuur' werd gevraagd.

¹⁵⁷ Dirk Coster, 'Gedachten bij een tweede druk', *De Stem* (1928) 378-399, aldaar 389. Dit artikel werd onder de titel 'De wedloop' opgenomen in de tweede druk van *Dostojevski. Een essay* (Arnhem 1928) 69-90.

als machtsbegeerte, zelfzucht, cynisme, chaos en een morele verwildering en zag zich genoodzaakt om zijn eigen 'zachte' humanistische en democratische levensfilosofie te contrasteren met het aanwassende 'harde', 'fascistische' vitalisme. In de eigen tijd moest, zo benadrukte Havelaar, de 'Wille zur macht' dan ook 'anders dan Nietzsche in 1880' en zijn eigentijdse 'discipel' Mussolini dat deden, worden gewaardeerd.¹⁵⁸ Het kwam erop aan de nietzscheaanse brute en blinde vitaliteit te zuiveren van de 'individualistische machts-instincten'. Havelaars 'nieuwe mensch' was een gedroomde synthese van de nietzscheaanse, zelfgenoegzame 'vreeslozen konings-mensch' en een op Dostojevski gebaseerde 'lijdend-triompheerenden liefde-mensch'; hij was medelevend, deemoedig en mild, tegen geweld, knechtschap, dwang en vrees.¹⁵⁹ Om in dit tijdperk van 'Europeeschen machtswil' een 'religieus, democratisch humanisme' te blijven handhaven, was, zo concludeerde Havelaar, de nodige 'moed' vereist. Het was een verdachte toekomstvisie geworden, 'nà den moord op Jaurès, nà het geestelijk en politiek bankroet van Wilson, nà den moord op Rathenau, nà de triomphen van Lenin en Mussolini, na de baldadige minachtingen der jonge Europeesche intelligentie'. 'Maar liever werd ik conservatief en liberaal gescholden', zo vervolgde hij strijdlustig, dan dit ideaal 'ontrouw te worden'. 'In deze richting hebben wij onze verlossing te wachten, of ons wacht niets meer.'¹⁶⁰

In de perceptie van Coster zou het verband dat hij en Havelaar signaleerden tussen het harde, baldadige optreden van de jonge generatie Europese schrijvers en het opkomende fascisme en nationaal-socialisme zich steeds sterker en desastreuzer manifesteren. Zijn verbeterde strijd tegen dit hechte 'monsterverbond tussen intellect en donkere levensdrift', werd in belangrijke mate gevoed door het conflict met de jonge generatie Nederlandse literatoren waarin *De Stem* aan het einde van de jaren twintig verzeild raakte.¹⁶¹ Havelaar zou zich met zijn 'De nieuwe mensch', dat een van zijn laatste essays was - hij stierf kort voor zijn vijftigste verjaardag in 1930 - de aversie op de hals halen van Anton van Duinkerken, Menno ter Braak en de dichter Jacques Bloem, die in *De Gids* het door 'slapheid en vaagheid' gekenmerkte 'humanitarisme' van zijn tegenstander op de hak nam en die meende in Havelaar een 'speciaal-Hollandsch type' te bestrijden, een 'type van die mensen die niettegenstaande, of juist door, hun braafheid [...] het symbool van een oneindig veel diepere inzinking van een volk beteekenen dan alle slechte en oppervlakkige mensen bij elkaar'.¹⁶² Coster belandde na zijn pennenstrijd met jonge katholieke auteurs als Gerard en Henri Bruning van het tijdschrift *Roeping* óók in een polemiek, met de 'paganistische' jongeren rond *De Vrije Bladen*, als

¹⁵⁸ 'De nieuwe mensch' verscheen niet in *De Stem*, maar in *Vlaamsche Arbeid* (1928) en later in datzelfde jaar in de gelijknamige bundel: *De nieuwe mensch* (Arnhem 1928) 220-262, aldaar 239-240.

¹⁵⁹ Havelaar, *De nieuwe mensch* 222-223 en 252-253.

¹⁶⁰ Ibidem 256-257. Ter vergelijking: bij een door het liberale *Algemeen Handelsblad* georganiseerde verkiezing van de zes 'allergrootste' tijdgenoten eindigde Benito Mussolini - die door 66% van de respondenten werd genoemd - na Thomas Edison op de tweede plaats. In: Frank van Vree, "'In het land van Mussolini.'" *De Nederlandse pers en fascistisch Italië*, *Incontri* 6 (1991) 3-25, aldaar 3.

¹⁶¹ Coster 'Gedachten bij een tweede druk' 395.

¹⁶² Van Duinkerken, 'Tegen Just Havelaar' 357-364; Van Duinkerken, *Hedendaagse ketterijen* (Hilversum 1929); J.C. Bloem, 'De oude mensch', *De Gids* (1929) 404-425, aldaar 406, 414 en 425. Een repliek van Just Havelaar in: 'Een antwoord aan mr. J.C. Bloem', *De Stem* (1929) 602-605. Ter Braak verwerpt in 'Just Havelaar en zijn tegenstanders' (in: idem, *Man tegen man* (Brussel 1931) 83-89) eveneens 'de nieuwe mens', maar is het met Havelaar eens dat er in de tegenwoordige tijd moed voor nodig is om een 'religieus democratisch humanisme te handhaven'. De katholieke Van Duinkerken is in zijn ogen een gevaarlijkere tegenstander dan Havelaar. Zie ook Ter Braaks bespreking van Van Duinkerken's *Hedendaagsche ketterijen*, in: Ter Braak, 'De moderne ketterjager' 97-107.

Hendrik Marsman, Dick Binnendijk (1902-1985) en Jan Slauerhoff (1898-1936).¹⁶³ Hoewel deze laatste groep het vooral gemunt had op zijn in hun ogen ergerniswekkende, 'surrogaatchristelijke' stichtelijkheid, literatuuropvatting en pompeuze stijl, analyseerde Coster deze debatten meer en meer in politieke termen én projecteerde hij zijn conflict met de Nederlandse literaire jeugd op een Europees niveau.

Steun voor wat hij zag als de verdediging van het humanisme, zocht hij dan ook vooral over de grens bij geestverwante 'dissidente' intellectuelen die de strijd aanboden met het totalitarisme en de terreur van links en rechts. Zo liet hij in *De Stem* de Roemeense schrijver en tot inkeer gekomen *fellowtraveller* Panaït Istrati (1884-1935) aan het woord en nam hij uit *Die literarische Welt* fragmenten over van een essay, waarin de Duitse journalist en filmschrijver Willy Haas (1891-1973) de verheerlijking van geweld als esthetisch en bevrijdend ideaal bij Duitse en Italiaanse jongeren aan de kaak stelde.¹⁶⁴ Volgens Coster was Haas' beschouwing een goede aanvulling op Julien Benda en gaf het inzicht in het paradoxale gegeven dat de intellectuelen, die juist geroepen waren om het geweld te weerstaan, ook in Holland, het geweld rechtvaardigden en aanbaden.¹⁶⁵ In november 1930 publiceerde hij Thomas Manns rede 'Die geistige Situation des Schriftstellers in unserer Zeit'. In deze voordracht, die Mann een maand eerder op een internationaal Rotary-congres in Den Haag had uitgesproken, uitte de beroemde Duitse auteur zijn diepe bezorgdheid over de opmars van een 'vitalistisch-irrationele, een levensgeloovige, ja, levensmystieke tegenbeweging', die volgens hem de Europese schrijvers bedreigde.¹⁶⁶ Coster noemde het 'een daad van fiere moed' om zoals Mann 'rationalist in een tijd van gewelddadige levensmystiek en dreigend nationalisme' te zijn.¹⁶⁷ Hij onderstreepte dat Manns rede gezien moest worden als een voorstudie van zijn beroemde *Deutsche Ansprache*, waarin de Nobelprijswinnaar in oktober 1930, na de gigantische zetelwinst van de NSDAP bij de rijksdagverkiezingen, een 'Appell an die Vernunft' deed en waarvan Coster eveneens fragmenten in *De Stem* liet afdrukken. Volgens *De Stem*-redacteur legde Mann haarfijn de 'geheime en halfbewuste onderstromingen' bloot, die aan het succes van de nazi's ten grondslag lagen.¹⁶⁸

Bij de herdenking van het tienjarig bestaan van *De Stem*, in januari 1931, maakte Coster opnieuw de balans op. Het resultaat was een uiterst sombere cultuurdiagnose, waarin de echo's van Benda, Haas en Mann weerklonken en waarin hij uiteindelijk toch, onomwonden, kleur bekende. Voor een publiek van medewerkers en lezers verklaarde Coster op het jubileumfeest in Den Haag, dat de oprichting van *De Stem* een symptoom was geweest van het smachtende verlangen naar een menselijkere samenleving en naar een 'zin' voor het bloedvergieten van 1914-1918 dat zich na de wereldoorlog van Europa meester had gemaakt. Met hun tijdschrift hadden Havelaar en hij gepoogd

---

¹⁶³ Hendrik Marsman, 'Coster en wij', *De Vrije Bladen* (1928) 33-36; G.A. Klinkenberg, 'De dichter en de moralist', *De Vrije Bladen* (1928) 42-46; J. Slauerhoff, 'De zendeling in zijn hof', *Den Gulden Winckel* (1929) 110; D.A.M. Binnendijk, 'Aanteekeningen. Spijt in de achterhoede', *De Vrije Bladen* (1929) 92-93; De redactie van *De Vrije Bladen*, 'Antwoord aan Dirk Coster', *De Vrije Bladen* (1929) 193-197; J.C. Bloem, 'Boekbespreking', *De Vrije Bladen* (1929) 58-62, Dirk Coster, 'Jaaroverzicht van "de Stem"', *De Stem* (1929) 196-212; Dirk Coster, 'Storm over Europa', *De Stem* (1929) 464-480 en Dirk Coster, 'Een woord tot slot', *De Stem* (1929) 657-664. Voor een uitvoerigere beschrijving van deze literaire en levensbeschouwelijke polemieken, zie: De Wispelaere, Van Stem tot anti-Stem.

¹⁶⁴ Dirk Coster, 'Panaït Istrati en Sovjet-Rusland', *De Stem* (1929) 903-913.

¹⁶⁵ 'Merkwaardigs uit de tijdschriften. De profeten van het bommenwerpen', *De Stem* (1930) 58-67, aldaar 58-60.

¹⁶⁶ Thomas Mann, 'Rede uitgesproken op het internationaal congres der rotariërs', *De Stem* (1930) 1113-1121, aldaar 1118.

¹⁶⁷ Dirk Coster, 'Aanteekeningen. Bij dr. Thomas Manns Rotaryrede', *De Stem* (1930) 1182.

¹⁶⁸ Dirk Coster, 'Aanteekeningen. Thomas Mann en deze tijd', *De Stem* (1931) 474-479, aldaar 474.

de door de oorlog aangetaste 'oude waarden van Europa' weer van een nieuwe glans te voorzien.¹⁶⁹ Maar de verwachtingen die na 1918 in de lucht hingen, waren niet uitgekomen; het leven was 'opgewoekerd in een koele roekeloze bloei, een bloei die de kiem van een vreeslijk streven reeds in zich heeft.'¹⁷⁰ Voor deze overwinning van de hardheid, de hoogmoed, het geweld en de nationale zelfzucht, waarvan de dood van Walther Rathenau in 1922 al een teken aan de wand was geweest, hield Coster de intellectuele jeugd van Europa verantwoordelijk. Zij waren het leed van de Eerste Wereldoorlog alweer vergeten. Van wat het betekende om 'uit de teederheid van het bruidsbed de koude modder van de loopgraven in te stappen op weg naar het vuile massagraf' konden en wilden zij zich geen voorstelling maken. Bovendien lieten ze zich door de destructieve vitaliteit bespelen 'als een gemakkelijk klavier'.¹⁷¹

Door deze veranderende tijdgeest kreeg *De Stem* dan ook al spoedig een nieuwe en verdedigende taak opgedrongen, zo legde Coster uit.¹⁷² Hoewel hij het eervol vond wanneer zijn blad werd aangeduid als 'het tijdschrift der bewogen neutraliteit' en hij nog steeds op het standpunt stond dat er 'zielskracht [...] in elke overtuiging kan schuilen', nam hij in zijn voordracht afstand van het verlangen naar een synthese van de ethiek en esthetiek. In het verontrustende eigen tijdsgewricht was het noodzakelijk, zo verklaarde Coster expliciet, om partij te kiezen tegen de esthetiek en vóór de ethiek. Hiermee doelde hij op een overtuiging die nadrukkelijk losstond van de waan van de dag; op een boven alle partijen en conflicten verheven humanistische moraal. Omdat de prioriteit van *De Stem* was verschoven naar de bestrijding van de donkere levensdrift, die begin jaren dertig zo noodlottig beslag leek te nemen van de jonge generatie intellectuelen in Europa, was ook de notie van een verlossende taak voor de schrijvers en kunstenaars - die van doorslaggevende betekenis was geweest bij de oprichting in 1921 - naar de achtergrond verdrongen. Want, zo erkende Coster: 'het gaat in onzen tijd allang niet meer om kunstwerken. Het gaat om het behoud der wereld [...] En daarom kiezen wij in laatste instantie toch.'¹⁷³

Dirk Coster en Just Havelaar waren niet de enige humanitair idealisten die aan het einde van de jaren twintig hun zorgen uitspraken over de toenemende politieke verharding en over de aantrekkingskracht die het fascisme en nationaal-socialisme leek uit te oefenen op de intelligentsia. Met hen raakten velen teleurgesteld in de Europese kunstenaars, geleerden en schrijvers en hun vermeende reddende rol. In weerwil van de groeiende angst voor de 'massamens', verminderde het hoogdravende elitebesef binnen de humanitaire beweging, dat in de vroege jaren twintig en het fin de siècle nog alomverteenwoordigd was geweest. De veronderstelling dat een vernieuwing van de cultuur of een menselijkere maatschappij louter het product konden zijn van een geestelijke aristocratie, leek voor velen niet langer geloofwaardig.

Julien Benda's *La Trahison des clercs* maakte ook op veel andere humanitair idealisten een grote indruk. Bart de Ligt, die als een van de weinigen al sinds de Eerste Wereldoorlog de intellectuelen niet meer als een moreel superieure bovenlaag beschouwde, zag zijn opvatting dat zij een dóór en dóór gecorrumpeerde groep vormden, door Benda bevestigd. De Franse schrijver illustreerde volgens hem treffend hoezeer zij door de opoffering van 'hun universele ideeën [...] aan

---

¹⁶⁹ Dirk Coster, 'Bij het tienjarig bestaan van "de Stem"', *De Stem* (1931) 264-281, aldaar 265 en Dirk Coster, 'Bij het tienjarig bestaan van "de Stem" II', *De Stem* (1931) 402. Costers voordracht werd ook gepubliceerd onder de titel: *Waarheen gaan wij?* (Arnhem 1931).

¹⁷⁰ Ibidem 267.

¹⁷¹ Ibidem 274.

¹⁷² Ibidem 403.

¹⁷³ Ibidem 405-406.

een politiek van onmiddellijk voordeel', schuldig waren aan 'de vloek der moderne beschaving'.¹⁷⁴ De Ligt bleef bij zijn overtuiging dat juist deze geestelijke leiders, vanwege hun bedenkelijke invloed op de maatschappij en leidinggevende rol in het productieproces, tot het antimilitarisme moesten worden 'bekeerd' - zijn mislukte 'zendingswerk' onder de revolutionair-socialistische intellectuelen in 1919-1920 ten spijt. Ook Willem Banning roemde *La Trahison des clerics* als 'een zeer belangrijk boek'. Het was volgens hem een grote verdienste van Benda dat hij de invloed van 'de donkere krachten van egoïsme, eigenbaat en zonde' op de Europese intellectuelen had ontmaskerd, al was hij het op één punt met Benda niet eens - precies het punt waarover De Ligt met Romain Rolland had geredetwist: het humanisme van de Europese intelligentsia mocht niet zoals Benda dat voorstond 'abstrakt' blijven, maar moest volgens hem gepaard gaan met praktische daden.¹⁷⁵

In de jaren dertig was vanwege het voortschrijdende 'verraad der klerken', de opmars van het totalitarisme en de oplopende internationale spanningen, de gedachte dat de intellectuelen in staat waren om richting te geven aan de cultuur en bij te dragen aan vrede en verzoening, nog verder aan erosie onderhevig. Dat waarschijnlijk weinig humanitair idealisten zich aan het einde van dit decennium nog illusies maakten over een 'verlossende rol' van de intellectuelen, kan, tot slot, worden opgemaakt uit de inleiding van de bundel *Europeesche geest* (1939). Net als Coster, Huebner, Colin, Goldring en Guarnieri in 1920 met *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren*, was het de redacteuren van deze bundel, Banning en de bekende neo-idealistische wijsgeer J.D. Bierens de Haan, te doen om het behoud en herstel van 'de Europeesche geest'. Banning en Bierens de Haan verklaarden in hun voorwoord dat *Europeesche geest* was ontstaan uit een diepe bezorgdheid over de innerlijke verscheurdheid van Europa, over het 'onbeperkt machtsstreven' en het 'demonisch geweldsapparaat' dat de 'Europeesche moraal' bedreigde. Met hun boek hoopten zij 'de geestelijk werkers in ons volk' - onderwijzers, predikanten, juristen en maatschappelijk werkers - bewust te maken van de grote, geestelijke, religieuze, culturele, artistieke en morele belangen die op het spel stonden in Europa. In tegenstelling tot de vijf auteurs van *De nieuwe Europeesche geest in kunst en letteren*, die kort na het einde van de Eerste Wereldoorlog nog hoge verwachtingen hadden gekoesterd van de schrijvers en kunstenaars, voelden Banning en Bierens de Haan zich in 1939, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, echter genoodzaakt om de 'beteekenis' van hun werk te relativeren, omdat, zo erkenden zij: 'de beslissende strijd voor het behoud en de verdere ontwikkeling van den Europeeschen geest niet gevoerd wordt door intellectueelen in hun studeervertrek'.¹⁷⁶

---

¹⁷⁴ B. de Ligt, 'De intellectueelen en de moderne oorlog', *De Stem* (1929) 305-312, aldaar 306.

¹⁷⁵ W. Banning, 'Tweeërlei humanisme', *Barchem-Bladen* (1927-1928) 316-318, aldaar 317-318.

¹⁷⁶ W. Banning en J.D. Bierens de Haan, 'Ter inleiding', in: idem e.d., *Europeesche geest. Inhoud en vormen van het cultuurleven der Europeesche wereld* (Arnhem 1939) 7-8, aldaar 8.